

नस्तदाण्यात दीयहृद्याज्ञानं परिजिहीर्षुर्वक्ष्यमाणनामाकविः स्वज्ञानाभावाज्ज्ञेनप
 थमंतादन्तस्याः पितृनामादिकमेवतांष्टुतिस्म अथिप्राणाधिकप्रियेकस्यत्वंपु
 त्री किं नामतवपितुः मातुश्च भोस्वामिन् अधीताखिलनिगमागमस्यब्राह्मणश्रेष्ठस्य
 अहंपुत्रीबिष्णुमित्रइतिप्रसिद्धं नाममत्पितुः उत्तमगुणैः प्रकाशितकुलत्रयाधिपुका
 ताइतिविख्यातावमन्माता हेप्रियतमे तादृशस्यतवपितुः कोवावंशः हेनाथ आः
 स्वकीयश्चभुरवंशोपिभवद्विर्नज्ञायतेखलु हेभंडे ममउपहासंमाकुरु कुतः शृ
 एतावत् अहंयदाश्वष्टवार्षिकश्रासं तदा मत्पित्रा त्वया सह विवाहितः पुनस्तदा

नीमेवपठनार्थकाशीप्रतितातवरगौरहंप्रेषितः तत्रैव पठतोममपुनः अष्टवर्षाणि व्यती
 तानि अतः कारणात् श्वभुरवंशोपि मया विस्मृतः हेमांत एवंतर्हि श्रूयतां सकलतपसां रा
 शिः बभ्रुर्वेदानामाकरः क्षमाकरः दयासागरः एतादृशो भगवान् अत्रिनामा मुनिः आसी
 त् यस्य बनेत्रसकाशात् समुत्पन्नो यं हि जराजः तस्यैव जघेर्वंशो जातो मम पिता अतः
 कारणात् आत्रेयगोत्रिणं मत्पितरं जानीहि हेवरवर्णिनि तव भ्रातरः कति संनि इहि
 हे प्राणवत्स भ दौ भ्रातरो मम वर्तते मरुपेक्षया एको ज्येष्ठः अपरः कनिष्ठः तन्मध्ये ज्ये
 ष्ठस्तु महान् वैदिकः श्रुतिर्विदुः श्रुतिकनिष्ठस्तु बालको वर्तते तेन तु मयेव सादं अम

इति मध्याह्निकं विभक्तिः

रकोशादिकं पितृनिकटे पठितमस्ति तस्य बुद्धिः समीचीना वर्तते तस्मै वा कारणाशास्त्रं च
 यापाद्यतां रेमुखं त्वया इति एकवचनं अस्मासु किमर्थं प्रयुंक्षे भो प्रभो मम अपराधं क्षम
 त्व कतिविधानि वचनानि भवन्ति कतमत्र वचनं कप्रयोज्यं कतरत्र वचनं कुत्र प्रयोक्तव्यं म
 यातु किमपि ज्ञातेनास्ति रुपया श्रीमद्भिरेव वक्तव्यं हेमंडमुनि शृणुताहं संक्षेपेण ब्रूमः
 अस्माकं वा कारणाशास्त्रे सप्तविधा विभक्तयस्तावन्न भवन्ति तथाहि सुश्रौजसं अमृश्रो
 शस् गभ्यां भिस् डेभ्यां भ्यस् इतिभ्यां भ्यस् इत्थोस् आम् इत्थोस् सुप् इति सप्तवि
 भक्तयः आतांमध्येपि सुइत्यस्य प्रथमायाः एकवचनमिति संज्ञा औइत्यस्य प्रथमायाः

इति।

संमं
३

द्विवचनं इति संज्ञा जस्र इति प्रथमाया बहुवचनमिति संज्ञा अम्र इत्यस्य द्वितीयाया एक
वचनं ओइ इति त्रित्याया द्विवचनं शस्र इत्यस्य द्वितीयाया बहुवचनं एइत्यस्य तृतीया
या एकवचनमिति संज्ञा भाम्र इत्यस्य तृतीयाया द्विवचनमिति संज्ञा भिस्र इत्यस्य तृतीयाया
बहुवचनमिति संज्ञा केइत्यस्य चतुर्थीया एकवचनमिति संज्ञा भाम्र इत्यस्य चतुर्थीया द्विवच
नमिति संज्ञा भस्र इत्यस्य चतुर्थीया बहुवचनमिति संज्ञा इति इत्यस्य पंचम्या एकवचनमि
ति संज्ञा भाम्र इति पंचम्या द्विवचनं भस्र इति पंचम्या बहुवचनं इस्र इत्यस्य षष्ठा एक
वचनसंज्ञा ओस्र इति षष्ठा द्विवचनं आस्र इति षष्ठा बहुवचनं किइत्यस्य सप्तम्या एक

उर

३

कवचनं ओस्र इति सप्तम्या द्विवचनं सुप्र इत्यस्य सप्तम्या बहुवचनमिति संज्ञा आसां
सप्तविभक्तीनां मध्ये काश्चिद्विभक्तयः कुत्रचित् आगमादेशादिभिर्विकारं प्राप्य शब्दा
नां अंत्ये प्रयुज्यंते काश्चित्तु तथैव प्रयुज्यंते एवं प्रकारेणान्निप्रकाराणि वचनानि भवंति
तासु च विभक्तिषु एकस्य वक्तुमिच्छायां एकवचनं जायते द्वयोर्विवक्षायां द्विवचनं जाय
ते बहुषु वाक्येषु बहुवचनं जायते इति विवेकः सर्वेपि शब्दाः एतत्सप्तविभक्त्युत्ता भ
वंति शब्दाश्च त्रिविधा बोध्याः पुल्लिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाः नपुंसकलिङ्गाश्चेति एतासां विभक्ती
नां क्रमेण उदाहरणानि मया दीयंते सम्यक् शृणु तत्रैव पुल्लिङ्गे अकारोऽन्तशब्दस्य यथा

संभं
४

रामः त्रांयातु रामो गच्छतः रामाः संति रामं पश्य रामो ब्रूहि रामान्नमस्कुरु रामेण रक्षि
तासि रामाभ्यां पात्रितासि रामैर्वादितासि रामाय देहि रामाभ्यां रामेभ्यो देहि रामात् तव कु
शलमस्ति रामाभ्यां रामेभ्यो वा रामस्य त्वं प्रिया अस्ति रामयोः रामाणां वा रामे मनो देहि रा
मयोः रामेषु वा संबोधने तु हे राम हे रामो हे रामाः एवं शिव केशव रुद्र मुकुंद गोविंद
पुरुषादयः शब्दा बोध्याः इकारांतशब्दस्य यथा हरिः हरी हरयः हरिं हरी हरीन् हरि
णा हरिभ्यां हरिभिः हरये हरिभ्यो हरिभ्यः हरेः हर्योः हरीणां हरौ हर्योः हरिषु संबोधने
हे हरे हे हरी हे हरयः एवं अग्निरविकविप्रभृतयः शब्दा बोध्याः पतिशब्दस्य रूपाण्यथा

उरुः
४

पतिः पती पतयः पतिं पती पतीन् पत्या पतिभ्यां पतिभिः पत्ये पतिभ्यां पतिभ्यः पत्युः पतिभ्यो
पतिभ्यः पत्युः पत्योः पतिषु संबोधने हरिवत् सखिशब्दो यथा सखा सखायौ सखायः स
खायं सखायौ सखायु शेघं पतिवत् उकारांतशब्दस्य यथा शंभुः शंभू शंभवः शंभुं शंभू शं
भून् शंभवेशंभुभ्यां शंभुभ्यः शंभोः शंभुभ्यां शंभुभ्यः शंभोः शंभोः शंभूनां शंभोः शंभवोः
शंभुषु संबोधने हे शंभो हे शंभू हे शंभवः एवं विष्णु वायु गुरु भानु प्रभृतयः शब्दा बोध्याः
ः ऋकारांतशब्दो यथा पिता पितरौ पितरः पितरं पितरौ पितृन् पित्रा पितृभ्यां पितृभिः
पित्रे पितृभ्यां पितृभ्यः पितुः पितृभ्यां पितृभ्यः पितुः पित्रोः पितृणां पितरि पित्रोः पितृषु

संमं
५

संबोधने हेपितः हेपितरौ हेपितरः सर्वमात्तजामात्तइत्यादयः धातुशब्दस्य पूर्वस्मात्क
श्चित्तिविशेषो वर्तते यथा धाता धातारौ धातारः क्त्वा धातारं धातारौ इत्यादि शेषं तु पूर्व
वत् संबोधनेपि हेधातः हेधातारौ हेधातारः इति सर्वमेव दातु भर्तु नष्टु होतु रुतु कर्तु
इत्यादयो ज्ञेयाः हेमियतमे इतउत्तरं केचित्तत्त्वतामशब्दाः सति तेषु कश्चित्तरूपे विल
क्षणता वर्तते तदर्थं तान्भृण वयं ब्रूमहे अकारांता एव यथा सर्वः सर्वो सर्वे सर्वस
र्वो सर्वान् सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः सर्वस्मै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः सर्वस्मात् सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः सर्व
स्य सर्वयोः सर्वेषु संबोधने हेसर्व हेसर्वो हेसर्वे एवंविधकतरकतमन्यन्यत्पतरश्च

उरुः
५

न्यतमश्चरश्चपर इत्यादयः शब्दाः तत्तुशब्दो यथा सतौ ते तंभौ तान् तेन ताभ्यां तैः क्त्वा
दि शेषं सर्ववत् किमुशब्दो यथा कः कौ के कं कौ कान् इत्यादि शेषं पूर्ववत् इदमशब्दो
यथा अयं इमौ इमे इमं इमौ इमान् अनेन आभ्यां एभिः अस्मै आभ्यां एभ्यः अस्मात् आ
भ्यां एभ्यः अस्य अनयोः आसां अस्मिन् अनयोः एषु यत्तुशब्दस्य यथा यः यौ ये यं
यौ यान् इत्यादि अन्यत्त्ववत् एतत्तुशब्दस्य यथा एष एतौ एते एतं एतौ एतान्
इत्यादि शेषं पूर्वेण तुल्यं अहश्च शब्दो यथा असौ अमू अमी अमुं अमू अमून् अमु
ना अमूभ्यां अमीभिः अमुषौ अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य अमु

संमं
६

योः अमीषां अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु हेवरानने ततश्च मारभ्यतावत्पर्यंतं ये
शब्दाः अस्माभिः कथिताः तेषां संबोधनं स्वभावेनैव नास्ति इति त्वं श्रवेहि हे प्राण वक्ष
म संबोधनपदस्य अर्थः को वा तमहं न जानामि क्वपया अनुवृहि हे प्राण प्रिये शृणु अ
नभिमुख्याभिमुखीकराणं संबोधनं लक्षाणं अनभिमुखस्य नाम पराश्रुत्वस्य यस्य क
स्यचित्पुरुषस्य अभिमुखीकराणं स्वसंमुखीकराणं यदा क्रियायां अप्रवृत्तस्य तत्र प्र
वर्तनं संबोधनं पदार्थ इत्यर्थः अत्र अर्थे पुरुषस्येति उपलक्षणां तेनास्त्रिया अपि बो
ध्यं एतच्च संबोधनं प्रथमायामेव विभक्तौ संभवति अतः परं एकशब्दं चावक्ष्यते स

गुरुः
६

वनित्येकवचनांतः एकः एकं एकेन एकस्मै एकस्मात् एकस्य एकस्मिन् तथा द्विश
ब्दोपिनित्यं द्विवचनांतः द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः द्वयोः एवं उभयशब्दोपि
नित्यं द्वयोरेव वाचकः उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्यां उभाभ्यां उभयोः उभयोः हे कामिनि व
रुशब्दोपि सदा बहुनामेव बोधकः यथा बहवः बहून् बहुभिः बहुभ्यः बहुभ्यः बहूनां
बहुषु एवं त्रिवचनशब्दावपि नित्यं बहुवचनांतौ यथा त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः
त्रयाणां त्रिषु चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः चतुर्णां चतुर्षु अथ हलन्ताः श
ब्दा उच्यन्ते तत्रादौ भगवत्शब्दो यथा भगवान् भगवंतौ भगवंतः भगवंतं भगवंतौ भ

संभं
७

गवतः भगवता भगवतां भगवद्भिः भगवते भगवद्भ्यां भगवद्भ्यः भगवतः भगवद्भ्यां भग
वद्भ्यः भगवतः भगवतोः भगवतां भगवति भगवतीः भगवत्सु संबोधने हे भगवन् हे भ
गवंती हे भगवंतः एवं भवत् श्रीमत् रुनुमत् धनवत् रूपवत् इत्यादयः शब्दा वेदितव्याः
वंदमस शब्दो यथा वंदमाः वंदमसौ वंदमसः वंदमसं वंदमसौ वंदमसः वंदमसा
वंदमोभ्यां वंदमोभिः वंदमसे वंदमोभ्यां वंदमोभ्यः वंदमसः वंदमोभ्यां वंदमोभ्यः वंदम
सः वंदमसौ वंदमसौ वंदमसि वंदमसौः वंदमःसु संबोधने हे वंदमः हे वंदमसौ हे
वंदमसः एवं वेधस्महाय शस्त्रिजिरस इत्यादयः शब्दाः भूयस् शब्दो यथा भू

गुरुः
७

यान् भूयांसौ भूयांसः भूयांसं भूयांसौ भूयसः शेषं पूर्ववत् एवं महीयस् मृत्पीयस्क
नीयस् लघीयस् इत्यादयः पुंस शब्दो यथा पुमान् पुमांसौ पुमांसः पुमांसं पुमांसौ पुं
सः पुंसा पुंभ्यां पुंभिः पुंसे पुंभ्यां पुंभ्यः पुंसे पुंभ्यां पुंभ्यः पुंसः पुंभ्यां पुंभ्यः पुंसः पुंसीः पुंसां
पुंसि पुंसोः पुंसु संबोधने हे पुमन् हे पुमांसौ हे पुमांसः एवं द्विद्विषीद्विषः द्विषंद्वि
षौ द्विषः द्विषाद्विषां द्विषभिः मुद् मुषौ मुष इत्यादि राजन् शब्दो यथा राजा राजा
नौ राजानः राजाने राजानौ राज्ञः राज्ञा राजभ्यां राजभिः राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः रा
जभ्यां राजभ्यः राज्ञः राज्ञो राज्ञां राज्ञि राज्ञो राज्ञसु संबोधने हे राजन् हे राजानौ हे राजा

संमं
८

नः एवंश्वश्वत्थामन् सुधामन् सुधामन् इत्यादयः स्वामिन् शब्दस्य यथा स्वामी स्वामिनो स्वा
मिनः स्वामिनं स्वामिनो स्वामिनः स्वामिना स्वामिभ्यां स्वामिभिः स्वामिने स्वामिभ्यां स्वामिभ्यः स्वा
मिनः स्वामिभ्यां स्वामिभ्यः स्वामिनः स्वामिनोः स्वामिनां स्वामिनि स्वामिनोः स्वामिषु संबोधने हे
स्वामिन् हे स्वामिनो हे स्वामिनः एवंश्रुतीवक्री इत्यादयः ब्रह्मन् शब्दस्य यथा ब्रह्मा ब्रह्माणो
ब्रह्माणाः ब्रह्माणं ब्रह्माणो ब्रह्माणः ब्रह्माणा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिः ब्रह्माणो ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभ्यः ब्रह्माण
ः ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभ्यः ब्रह्माणः ब्रह्माणो ब्रह्माणो ब्रह्माणो ब्रह्माणो ब्रह्मसु संबोधने हे ब्रह्मन् हे ब्र
ह्माणो हे ब्रह्माणः सर्वविश्वकर्मन् वाक्कर्मन् सुशर्मन् सुजन्मन् इत्यादीनपि शब्दानवेहि

गुरुः
८

अथ विद्वत् शब्दमहं ब्रवीमि विद्वान् विद्वांसो विद्वांसः विद्वांसं विद्वांसो विदुषः विदुषा
विदुषां विदुषिः विदुषे विदुषः विदुषः विदुषो विदुषां विदुषि विदुषो विदुषु हे विद्वन्
हे विद्वांसो हे विद्वांसः एवंसेदिवान् सेदिवोसो सेदिवोसः इत्यादि सुहृत् शब्दो यथा
सुहृत् सुहृदौ सुहृद् सुहृदं सुहृदौ सुहृद् सुहृदा सुहृद्यां सुहृद्भिः सुहृदे सुहृद्यां सुहृद्भ्यः
सुहृद् सुहृद्यां सुहृद्भ्यः सुहृद् सुहृदोः सुहृदां सुहृदि सुहृदोः सुहृत्सु संबोधने हे सुहृत् हे सु
हृदौ हे सुहृद् एवंदुर्हन् वित् इत्यादयः सत् शब्दो यथा सन् संतो संतः संतं संतो सतः सता
सद्यां सद्भिः इत्यादि इति पुल्लिङ्गप्रघटकं हे वा रुद्रासिनि इतः परं स्त्रीलिङ्गान् शब्दान् ब्रूम

संभं
८

सम्पकमनोदत्ताश्रुत तज्जदौश्चाकारांतःशब्दोयथा रमारमेरमाः रमारमेरमाः रमयारमा
भारमाभिः रमायेरमाभ्यारमाभ्यः रमायाः रमाभ्यारमाभ्यः रमाथारमयोः रमाणां रमायां
रमयोः रमासु संबोधने हेरमेहेरमेहेरमाः सर्वउमासीतागंगायमुनादुर्गप्रियाप्रियतमा
इत्यादीन्शब्दान्जानीहि ईकारांतःशब्दोयथा गौरीगौर्योगौर्यः गौरीगौर्योगौरीः गौर्यगौरी
भ्यांगौरीभिः गौर्येगौरीभ्यांगौरीभ्यः गौर्याः गौरीभ्यांगौरीभिः गौर्याः गौर्योः गौरीणां गौर्योगौर्यो
ः गौरीषु संबोधने हेगौरिहेगौर्योहेगौर्यः सर्वदेवीपार्वतीसरस्वतीसखीसुंदरीकुमारीनदी
वाणीभवतीभगवतीप्रमृतयः लक्ष्मीः शेषंगौरीवत् अथस्त्रीशब्दः स्त्रीस्त्रियोस्त्रियः

गुरुः
८

स्त्रीस्त्रियांस्त्रियोस्त्रीः स्त्रियः अत्रद्वितीयायाएकवचनेवहुवचनेवरूपद्वयं स्त्रियास्त्री
भ्यांस्त्रीभिः स्त्रियैस्त्रीभ्यांस्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रीभ्यांस्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रीभ्यांस्त्रीभ्यः स्त्रियाः स्त्रि
योः स्त्रीणां स्त्रियांस्त्रियोः स्त्रीषु संबोधने हेस्त्रिहेस्त्रियोहेस्त्रियः श्रीशब्दोयथा श्रीः
श्रियोश्रियः श्रियांश्रियोश्रियः श्रियाश्रीभ्यांश्रीभिः श्रियैश्रियैश्रीभ्यांश्रीभ्यः श्रियाः श्रि
यः श्रियो श्रीणांश्रियां श्रियिश्रियांश्रियोः श्रीषु अत्रचतुर्थीपंचमीषष्ठीतप्तमीनां एक
वचनेद्वेद्वेद्वरूपेबोधं सर्वमेवधीशब्दस्यरूपाणिज्ञेयानि इकारांतशब्दोयथा मति
ः मती मतयः मतिंमतीमतीः मत्यामतिभ्यामतिभिः मत्यैमतिभ्यामतिभ्यः मत्याः मतिभ्यां

संमं
१०

मतिभ्यः मत्याः मतोः मतीनां मतोमतोः मतिषु अत्रापि षष्ठीवतुर्थीपंचमीसप्तमीनां स
कवचने द्वे द्वे रूपे संबोधने तु हरिवत् एवं बुद्धिरात्रिभक्तिस्मृतिभक्तिशक्तिकोत्यादयः स
त्रिशदस्य तु पक्षे गौरीवत् रूपमपि उकारांतशब्दायथा भूः भुवो भुवः भुवं भुवो भुवः भु
वा भूवा भूमिः भुवे भूभ्यो भूम्यः भुवः भूभ्यो भूम्यः भुवः भुवोः भुवां भुवि भुवोः भूषु सं
बोधने हे भूः हे भुवो हे भुवः एवं सुभूः इत्यादयः वधूशब्दस्य यथा वधूः वधौ वध्वः वधूं व
धौ वध्वः वध्वा वधूभ्यां वधूभिः वध्वै वधूभ्यां वधूभ्यः वध्वाः वधूभ्यां वध्वभ्यः वध्वाः वध्वोः व
धूनां वध्वां वध्वोः वधूषु संबोधने हे वधु हे वध्वो हे वध्वः एवं श्वश्रूः श्वश्रौ इत्यादि अथ स

उरुः

१०

र्वाहयः अत्र सर्वाशब्दस्य चतुर्थीपंचमीसप्तमीनामेकवचने षष्ठात्त एकवचने च विशेष उ
च्यते यथा सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वासो सर्वस्यां शेषं समावत् एवं अस्या इतरा कतरा
कतमा अपरा इत्यादयः तत्तशब्दस्य यथा सातेताः तांतेताः तयाताभ्यां ताभिः तस्यैताभ्यां
ताभ्यः तस्याः ताभ्यां ताभ्यः तस्याः तयोः तासो तस्यां तयोः तासु एवं काकेकाः यायेयाः इ
त्यादि इह मशब्दो यथा इयं इमे इमाः इमां इमे इमाः अनया आभ्यां आभिः अस्या आभ्यां
आभ्यः अस्याः आभ्यां आभ्यः अस्याः अनयोः आसो अस्यां अनयोः आसु एतत्तशब्दो य
था एषा एते एताः एतां एते एताः एतया एताभ्यां एताभिः एतस्यै एताभ्यां एताभ्यः स

सं सं
११

तस्याः सताभ्यां सताभ्यः सतस्याः सतयोः सतासां सतस्योः सतयोः सतासु अहस्रशब्दो यथा
असौ असू असूः असूं असू असूः असुया असूभ्यो असूभिः असुषो असूभ्यो असूभ्यः असुषाः
असूभ्यो असूभ्यः असुषाः असुयोः असूषां असुषां असुषोः असूषु अथैकशब्दः सका
सको सकया सकस्यै सकस्याः सकस्याः सकस्यां दिशब्दो यथा देदेशेऽप्युपवत् उभश
दस्यापि उभेऽपि शेषेऽप्युपवदेव ततो बहुशब्दः बहुः बहूः बहूभिः बहूभ्यः बहूभ्यः
बहूनां बहूषु हेऽपि यतमे अस्यापक्षेऽप्युपवदपि रूपाणि भवन्ति इति तत्तं द्वितीयायां व
ह इति तु विशेषः अत उत्तरं ऋकारांतां शब्दान् प्रदर्शयामः यथा मातृशब्दः पितृव

गुरुः
११

दोध्यः द्वितीयाया बहुवचनेन तु मातृः सतायानेव विशेषः एवं यातु उहित्स्वसुन
नृत्वाद्यः स्वसुशब्दस्य श्यानविशेषः स्वसा स्वसारौ स्वसारः स्वसारं स्वसारौ इति शे
षेऽप्युपवत् त्रिशब्दो यथा तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः २ तिसृणां तिसृषु वतस्रः व
तस्रः वतसृभिः वतसृभ्यः २ वतसृणां वतसृषु हेकांते कमललोचने इत उत्तरं हलन्ताः
शब्दाः अस्माभिः कथ्यंते त्वया व श्रोतव्याः तत्रादौ गिरशब्दो यथा गीः गिरौ गिरः गिरं
गिरौ गिरः गिरा गीर्भां गीर्भिः गिरे गीर्भां गीर्भिः गिरः गिरौ गिरां गिरि गिरौ गीर्षु हे गी
ः हे गिरौ हे गिरः एवं पूः पूरौ पूरः धूः धुरौ धुरः इत्यादयः वाकशब्दो यथा वाकवाचौ

संमं
१२

वाचः वाचं वाचो वाचः वाचा वाग्भां वाग्भिः वाचे वाग्भ्यो वाग्भ्यः वाचः वाग्भ्यो वाग्भ्यः वाचः
वाचो वाचो वाचि वाचो वाचु संबोधने तु स्य च मेव सर्वत्र करु कृत्व कृत्वा इत्यदयः तथैव स
कृत्स्नौ सजः स्मृतं त्विदं त्विषो त्विषः दिक् दिशो दिशः दृक् दृशो दृशः योषित योषितौ
योषितः मुत् मुद्यौ मुद् मुदं मुद्यौ मुद् मुद्य मुद्यौ इत्यादि अपृश दो नित्यं व ऊ व व नान्तः
यथा आपः अपः अपिः अद्यः अद्यः अपां अमु संबोधने हे आपः आशिष श दो य
दो यथा आशीः आशिषो आशिषः आशिषं आशिषो आशिषः आशिषा आशीर्भ्यो आ
शीर्भिः आशिषे आशीर्भ्यो आशीर्भ्यः आशिषः आशीर्भ्यो आशीर्भ्यः आशिषः आशिषो

पुरुः
१२

आशिषां आशिषि आशिषोः आशीर्षु इति स्त्रीलिंगप्रकरणं हे प्राणवत्त्वमे
तरलाक्षि अथातं तं न पुंसकलिंगाः प्रदर्शयन्ते अस्माभिः त्वमपि सावधाना भव त
त्र तावत् अकारांतं शब्दस्य यथारूपाणि ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि द्वितीयायामपि तद्वत्
शेषं रामवत् संबोधने हे ज्ञानं हे ज्ञाने हे ज्ञानानि एवं धन वन वदन भवन भुवन वच
न वंदन कांचन कानन दल बल जल कुल फल कमल तक्रव क्रव क्रमि त्रनेत्र गोत्र हिरण्य
राण्य पार्ण सुवर्ण सुख सुख दुःख घृत दुग्धादयः शब्दा बोध्याः इकारांतं शब्दं वक्षि
वारि वारिणी वारीणि वारि वारिणी वारीणि वारिणा वारिभ्यां वारिभिः वारिणे वारि

संमं

१३

भांवारिभ्यः वारिणाः वारिभ्यां वारिभ्यः वारिणाः वारिणो वारिणां वारिणि वारिणो वारिषु
संबोधने हे वारि हे वारि अत्र रूपद्वयं हे वारिणी हे वारीणि दधिशब्दस्य उदाहरणानि द
धि दधिनी दधीनि पुनस्तथैव दध्ना दधिभ्यां दधिभिः दध्ने दधिभ्यां दधिभ्य दध्नः दधिभ्यां
दधिभ्यः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दधनि इरूपद्वयं दध्नोः दधिषु एवं अस्थिसकृथि अ
स्थिशब्दाः उकारांतशब्दभृण मधुमधुनी मधूनि पुनरपितथा मधुना मधुभ्यां मधुभि
मधुनेः मधुभ्यां मधुभ्यः मधुनः मधुभ्यां मधुभ्यः मधुनः मधुनोः मधूनां मधुनि मधुनो म
धुषु एवं अंबु इत्यादयः अथ सर्वादयः सर्वे सर्वे सर्वाणि पुनश्च तथा शेषं तु पुंवत्

उक्तः
१३

एवं विश्वमित्यादि अन्त्यत् अन्त्ये अन्त्यानि पुनरपितद्वत् शेषं पुंवत् एवं कृतरत्कतम
तृतरत् इत्यादि तत्तेतानि तत्तेतानि यत्तेयानि किम्केकानि एतत् एते एता
नि इहं इमे इमानि अहः अमू अमूनि अन्त्यत् सर्वे एतेषां पुंवत् रूपं एकं एकं शेषं
पुंसात्तुल्यं द्वे द्वे उभे उभे वरूनि वरूनि एतेषामपि शेषं पुंवत् अथ हलन्ताः शब्दाः कथं
ते तत्र प्रथमतो ब्रह्मन् शब्दो यथा ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि पुनः एवंमेव शेषं पुंसां सं
संबोधने हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म इहं इहं रूपे हे ब्रह्मणी हे ब्रह्माणि एवं शर्मन् वर्मन् कर्मन् च
र्मन् मर्मन् नर्मन् जन्मन् इत्यादयः हे प्राण प्रिये एक एव ब्रह्मन् शब्दः तस्य पुल्लिङ्ग

संमं
१४

ताकथं कीवलिंगत्वं च कथं हे प्रिये वारुभाषिणि यत्कृत्वा जगत्कर्ता चतुर्मुखः तदाचीव
सन् शब्दः सत् कीवलिंगे बोध्यः यथा च शिरसः शब्दः शिरः शिरसी शिरांसि पुनरप्येवं
शेषं चंद्रमसः शब्दश्च सत्यं यशसः पयसः भूयसः महसतेजसमनस्वचसः सरस्वक्ष
सूरक्षसः इत्यादयः नामनः शब्दस्य यथा नामनामनी नामानि नामनामनी नामानि इ
त्यादि शेषं च मत्स्यमशब्दश्च धनुषः शब्दो यथा धनुः धनुषी धनूंषि पुनरेवमेव ध
नुषा धनुष्यो धनुर्मिः धनुषे धनुष्यो धनुर्भ्यः धनुषः धनुष्यो धनुर्भ्यः धनुषः धनुषो धनुषां
धनुषि धनुषी धनुषु सर्वं च शुर्वविरादयः शब्दाऽन्नेयाः जगत् जगती जगंति पुनरपि

उक्तः
१४

जगत् जगती जगंति शेषं सत् शब्दवत् बोध्यं इति न पुंसकलिंगप्रघट्टकं
हे निविडघजने अत्रावसरे लिंगत्रये समानरूपान्कांश्चित् शब्दान् बयं कथयाम
ः तत्र तावत्तादृशोक्तिशब्दः सव नित्यं बहुवचनोक्तः यथा कति पुरुषाः स्त्रि
यः कुलानिवा इति जसु विभक्तौ रूपं कति पुरुषान् स्त्रीः कुलानिवा इति शसु विभक्ता
वपि एवं कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु अथ यं वन् शब्दः सोऽपि वक्तुना
मेव बोधकः यथा पंच पंचभिः पंचभ्यः २ पंचानां पंचसु एवं सप्त सप्तवन् दश दश
त्यादि षट् षट्षड्भिः षट्षः षट्षः षट्षां षट्षसु हे प्रिये अष्टवन् शब्दे तु कश्च विशेषो वर्त

संमं
१५

ते एकस्मिन्पक्षे तु पंचनशब्दवत् रूपानि द्वितीयपक्षे तु उच्यते अथौ अथौ अथा
भिः अथाभ्यः अथाभ्यः अथानो अथसु इति हे प्रियवचने एतेपि सर्वे बहुवचनोता
एवेति निश्चितं अथ युष्मदस्मात् शब्दोऽभावपि स हे व उच्यते यथा त्वं अहं युवां
आवां यूयं वयं त्वं मां युवां आवां युष्मान् अस्मान् त्वयामया युवाभ्यां आवाभ्यां यु
ष्माभिः अस्माभिः तुभ्यं महां युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभ्यं अस्माभ्यं त्वत्तु मत्तु युवाभ्यां आ
वाभ्यां युष्मत् अस्मत् तव मम युवयोः आवयोः युष्माकं अस्माकं त्वयि मयि युवयो
ः आवयोः युष्मासु अस्मासु हे सु हरि अनयो र्युष्मदस्मात् शब्दयोर्विशेषवक्ष्यमाणो

गुरुः
१५

किं वित् वर्तते तदपि भवत्यासम्पत्क श्रोतव्यं युष्मत् शब्दस्य षष्ठीवत्तु थोरे कक्व
नेते इत्याकारक आदेशः अस्मात् शब्दस्य च तयोरेव एकवचने मे इत्याकारक आ
देशो जायते तौ च जायमानौ पूर्वपदात्परिभूता देव भवतः इदमुदाहरणं हरिस्ते
सुखं दास्यति तुभ्यमित्यर्थः हरिर्मे सुखं दास्यति मय्यमित्यर्थः हरिस्ते प्रभुः तव इ
त्यर्थः हरिर्मे प्रभुः मम इत्यर्थः तथापदात्परिभूतयोरेव युष्मदस्मात् शब्दयोः ष
ष्ठीवत्तु थो द्वितीयानां द्विवचने क्रमेणैव वोनो इत्यादेशो जायते इमानि उदाहरणा
नि शिवो वा पातु युवामित्यर्थः शिवो नो पातु आवामित्यर्थः शिवो वां सुखं दास्य

संमं
१६

ति युवाभ्यामित्यर्थः शिवोनौमुखंदास्यतु आवाभ्यामित्यर्थः शिवस्य ववांस्त्वामी पु
वयोरित्यर्थः शिवस्य वनौनाथः आवयोरित्यर्थः तथैव पदात्पदयोरेव सतयो
ः पूर्वोक्तांतांतासामेव तिसृणां विभक्तीनां बहुवचने क्रमादेव वसन्तस्य इत्याकारको
आदेशो भवतः तत्र सकारस्य तु विसर्गो भवति उदाहरणानियथा श्रीरुद्रो वः
पायात् युष्मानित्यर्थः श्रीरुद्रो नः पातु अस्मानित्यर्थः श्रीरुद्रो वः पातु मुक्तिं
ददातु युष्मभ्यामित्यर्थः श्रीरुद्रो नः मोक्षं दद्यात् अस्मभ्यामित्यर्थः वासुदेवो वः
ः सेव्यः युष्माकमित्यर्थः वासुदेवो नः पूज्यः अस्माकमित्यर्थः हे विशालाक्षि त्वं

गुरुः
१६

मत्रयवंतः केचन शब्दाश्च न्येपि संति यथा तटः रामवत् तटी गौरीवत् तटं ज्ञानवत् ए
वं घटपटादयः हेकरभोरु स्त्रीलिंगपुल्लिंगयोः समानरूपः गोशब्दोऽप्यस्ति तस्य इमानि रू
पाणि गौः गवो गावः गां गावो गाः गवा गोभ्यां गोभिः गवे गोभ्यां गोभ्यः गोः गोभ्यां गोभ्य
ः गोः गवोः गवां गवि गवोः गोषु संबोधने हे गौः हे गावो हे गावः हे सुदृति सर्वत्र शास्त्रे द्वि
प्रकारकाणि पदानि भवन्ति कानिचित्सुवन्तानि कानिचित्तिङन्तानि याः पूर्वसप्तविभ
क्तयो मन्त्रिणा उक्ताः तासां सुप्रश्रितं संज्ञावर्तते तदन्तान्येव पदानि राम इत्यादिभ्यश्च अस्मा
भिरुपपादिता अथोत्तरं कतिपयानि तिङन्तान्यपि पदानि संक्षेपेणैव वक्ष्यन्ते सम्यक्

संमं

१७

राह तत्रतावत्त्रनेकेधातवस्तिष्ठन्तिनेपिद्विधा परस्मैपदिनः आत्मनेपदिनश्च तादृ
शः परस्मैपदिनः सकाशात् नवतिवादिप्रत्यया जायन्ते तन्मध्ये तिपतस्त्वंति ३ इत्ये
तेषां प्रथमपुरुष इति संज्ञा सिप् ४ थस् ५ थ ६ इत्येतेषां मध्यमपुरुष इति संज्ञा सिप् ७
वस् ८ मस् ९ इत्येषां उत्तमपुरुष इति संज्ञा अत्रापितिप् इत्यस्य प्रथमपुरुषस्य एकव
चनमिति व्यवहारः तस् इत्यस्य प्रथमपुरुषस्य द्विवचनमिति संज्ञा अंति इत्यस्य प्रथ
मपुरुषस्य बहुवचनमिति व्यवहारः सिप् इत्यस्य मध्यमपुरुषस्यैकवचनमिति व्यवहा
रः थस् इत्यस्य मध्यमपुरुषस्य द्विवचनमिति व्यवहारः थ इत्यस्य मध्यमपुरुषस्य बहु

उक्तः
७

वचनमिति व्यवस्था सिप् इत्यस्य उत्तमपुरुषस्यैकवचनमिति व्यवस्था वस् इत्यस्य उत्त
मपुरुषस्य द्विवचनमिति व्यवस्था मस् इत्यस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचनमिति व्यवहारः
तथा आत्मनेपदिनः धातोः सकाशादपि नवैव अन्त्ये प्रत्ययाः विधीयन्ते ते च यथा
ते आते अन्ते से आथे ध्वे एव हे महे एतेषु नवस्यपि पूर्ववत् प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव
वस्था एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञाश्च बोध्याः एतेषां मेव अष्टादशानां प्रत्यया
नां तिङ् इति संज्ञा वर्तते एते अष्टादशप्रत्यया अपि सुव्यभिचरिवत् आगमादेशा
दिभिः केचित् विकृताः संतः केचित् तथैव धातूनां मन्त्ये प्रयुज्यन्ते तथाहि भू स ज्ञा या

संमं
१८

मितिधातुः सचपरस्मैपदी तस्यरूपाणि सभवति तौभवतः तेभवन्ति त्वंभवसि युवांभवथ
: यूयंभवथ अहंभवामि आवांभवावः वयंभवामः तथाअसभुविइतिधातुः तत्तयुष्मद्
स्मत्तशब्दाः सर्वत्रपूर्ववत्वेदितव्याः अस्तिस्मः संति अस्तिस्थः स्थ अस्मित्वः स्मः कृन्
करोतिइतिधातोर्यथा करोतिकुरुतः कुर्वन्ति करोषिकुरुथः कुरुथ करोषिकुर्वः कुर्मः व
द्व्याक्तायांवाचिइतिधातोर्यथा वदतिवदतः वदन्ति वदसिवदथः वदथ वदामिवदावः
वदामः इतिपरस्मैपदिनोधातूनांलक्षणं हेवकारास्ति आत्मनेपदिनोधातवोयथा
वृत्तवर्तनेइतिधातुः तस्यरूपाणि सवर्तते तौवर्तते तेवर्तते त्वंवर्तसे युवांवर्तथे

उक्तः
१८

यूयंवर्तध्वे अहंवर्ते आवांवर्तावहे वयंवर्तामहे जनीप्रादुर्भाविइतिधातुः तस्यस्थानेजा
इत्यादेशो जायते इत्यंरूपाणि जायते जायेते जायन्ते जायसे जायेथे जायध्वे जायेजा
यावहे जायामहे क्वंराजृक्षीप्तौइतिधातुः राजते राजेते राजन्ते राजसे राजेथे राजध्वे रा
जेराजावहे राजामहे इत्यात्मनेपदिनोधातूनांलक्षणं हेप्रियतमेत्येतेधातवः रीतिंप्र
दर्शयितुमेवसंक्षेपेणानुभमस्माभिः प्रदर्शिताः विसरेणानुभवमेवक्रमेणान्येपि
परस्मैपादिन आत्मनेपादिनश्चधातवस्तथाज्ञेयाः इमान्येवतिङ्कृतानि क्रियापदानि इ
तिपाण्डितैरुच्यन्ते एतानिवतिङ्कृतानि पदान्यपिलिङ्गत्रये समानानि भवन्ति यथापुमा

सं.
१८

नस्त्रीकुलं वा गच्छति पचति भासते इत्यादि तथा वश्यं संस्कृतभाषाण्यकारः भोवास्मरणः
किंक्रियते भवद्भिः पुष्पाभिः किमुच्यते किंश्रूयते श्रीमद्भिः किंभुज्यते कुत्रगम्यते केयूर्यं किं
नामभवतां कुत आगता भवंतः पुष्पाकं किंकर्तुमिच्छावर्तते जलं पीयते अहंदास्यामि वक्तु
यं सर्वं न कर्तव्यं मया किंकर्तव्यं अधुना त्वया इदं कर्तव्यं तेन किंक्रियते एतैस्तु तस्य उपहा
सः क्रियते अहो ममोपहासं किमर्थं कुरुष्व मा कुरु तावत्सम्यक् च पेदांदास्यामि किंपश्य
सि न किमपि पश्यामि जलं पिबामि मम तृषाला नावर्तते हे सखे अहं किंचिद्विदुषीमि भ
वता श्रूयते पश्चात् कथयिष्यामि मया श्रुतं नास्ति अस्माभिरुदृष्टं वर्तते कदादृष्टं हो

उक्तः
१८

पूर्वेद्युः प्रपूर्वेद्युश्च श्वः वयं तन्नगमिष्यामः परश्वः पुनरागमिष्यामः अद्य त्वं वहि र्याहि
पुनः आयाहि अहं तु तन्नगमिष्यामि हो यदि मम प्राणाः गच्छन्ति तर्हि गच्छन्तु नामा
मया तु तथा वक्तुं कदापि न शक्यते अहो मरुदाश्चर्यं एवं रीत्या असत्यभाषणं कर्तुं क
शक्यता न कोपि वयेतु मरुकुले उत्पन्नाः तथा मिथ्याभाषणं कथं करिष्यामः भो
मातः मम तु भुक्षालग्न्या मिष्टं मिष्टं भोक्तुं देहितदा भवत्याः मुश्रूषां करिष्यामि हे भगि
नि पक्वानानि भोक्तुं देहि हे भ्रातः आभूषणानि मया देहि तदा दास्यामि पक्वानानि
भोक्तुं तन्नगत्वा त्वया तं प्रति इत्थं वक्तव्यं अमुकस्थाने गत्वा अमुकपदार्थं मानय त

रेदास

संमं
२०

वबुद्धिः कृगता एवमपित्वयानतायते अस्माभित्तज्ञायते त्वंनजानासि वयंकिंकुर्म अ
यमपिनजानाति वयंचजानीमहे बुद्धिहीनत्वमेवअसि अहंतुसमीचीनः अहंकरिष्या
मि तथाकरणेअहंसमर्थः मउक्तंमन्यसे अहंनमन्ये तर्हिभार्गुप्रविश अस्माकंसिति
नास्ति हानिश्चकावा सकिंवदति तेनकिंकृतं जनाः किंवदिष्यतिहो तस्यलज्जापिता
त्तिकिं ननुएतेषांबुद्धित्त विपरीताज्ञाता कीदृशाः पूर्वस्थिताः ईदृशा इदानीज्ञाताः ख
लु दैववंशात्इत्थमेवजायतेकित किंकर्तव्यं ममतुतथाकरणे मनोनलगति अद्यत
थाकृतंवेत्किम् अश्चरभ्यनकरिष्यामि भवतु भवद्भिः यथाउच्यतेतथैवसर्वस्यअहंकरि

गुहः
२०

ष्यामि भवतु भवद्भिः यथाउच्यतेतथैवसर्वस्यअहंकरिष्यामि भवदपरोमममित्रजनः
अन्यः कोपितास्ति यत्दैवेनमत्तकेलिखितंभवेत् तन्नुअवश्यंभावि परंतु किंकर्त
व्यंबालबुद्धित्वात् मनसिचिंतासमायाति इहंससमीचीनंनकर्तव्यंभवति सद्भिः प्रायेण
एतादृशंकुत्सितंकर्मनक्रियतएव तस्मात्सज्जनैर्जनैः आवरितंयत्कर्मतदैवसर्वैः कर्तव्यं
स्नानार्थंवांतव्यंहो भोजनसमयोज्ञातः सर्वेषामुपरिभगवानेववरीवर्ति धर्मनिरतानांभ
क्तजनानांरुदयेईश्वरोनरीनार्ति भक्तानांडुःखान्यपिसएवजरीहर्तिछपातुः तस्मात्स
यातुभगवंतमेवकीर्तयतांभूयतेस सततं पश्चादपितस्येवरूपयापरमानंदभाजा

संमं
२१

मयाभाविता भूयांसोपिसंसारविषयास्तु दुःखदयका एव भवन्ति अतस्तन्निवृत्तये भ
गवतः पूजाचकर्तव्या भवति सर्वदा भवद्भिर्विलंबं वर क्रियते शीघ्रं कर्तव्यं अस्तु अस्तु
मया ज्ञायते इदं सत्यं अधः पतति उपरि गच्छति अधोगच्छति राणे किं वदसि तूसीतिष्ठ
अथथा ताडयिष्यामि मया उक्तं मनसि धर्तव्यं न विस्मर्तव्यं अहं वेमि अयं वेत्ति त्वं वेत्ति
शाकमानय दधिदेहि दुग्धं देयं तक्रं त्वमेव पिब पुस्तकं लिख शोधय हेतात पठ पठ
हे बालक कालक्षेपं मा कुरु पठिष्यसि चेत्पण्डितो भविष्यति तदा तव महती प्रतिष्ठा भवि
ष्यति बहु किं भूमि इति हे भाविनि कुतश्चिद्देशांतरात् कश्चित् ब्राह्मणः पद्भिर्जनैः सह आग

गुरुः
२१

तः तमायातं दृष्ट्वा देवदत्तः पप्रच्छ भो पुरुषाः के भवथ यूयं कुत आगताश्च स ब्राह्मण उ
त्तरयति गौडदेशस्थाः वयं ब्राह्मणाः काश्मीरदेशाद् आगताः तदा कर्णपुनः देवदत्तः पृ
च्छति कौतुकेन किं नामानो भवन्तः एतेषु पुरुषाः के भवन्ति भवतां किंच कारणं युष्माकं च
त्र आगमने रूपया वदध्वं तत् श्रुत्वा स पुनरुत्तरं दातुमारेभे भो आत्माराम शर्माणो वयं ए
ते पंचममपुत्रा भवन्ति षष्ठस्तु भृत्यो भवति गृहे मम गृहिणी महती कलहावर्तते तस्मात् उ
दासीनतां आगताः स्युः पुत्रान् गृहीत्वा देशाटनं क्रियते अत्र देवदत्तनामानः महान्तः पण्डिताः
सन्ति इति श्रीमतां अभिधानं श्रुत्वा भवत्सकाशमिह आगता वयं तत् श्रुत्वा च कितो देवदत्तः पु

संमं
२२

नरुवाच अल्लअल्लसमीवीनंरुतं आगंतव्यंममोपरिमरुतीरुपाकृता अथममगृहंपक्वि
रुतंभवद्भिः अथममैवगृहेस्थेयं अहंभोजनंदास्यामिभवद्यइत्युक्तातान्आसनोपरिउप
वेशयित्वादेवदत्तः श्रुतःप्रविष्टः तदनंतरंस्वभृत्यंप्रतिआत्मारामपण्डितआह रेदास शृ
णु वनेगत्वादारुणिकोआनय आपणोगत्वाशाकादिकेदधिवश्नेषय ढुकाद्वयंग
हीत्वासाईढुकाद्वयेनघटं अवशिष्टाभिः कपर्दिकाभिः उद्वनंशरावंचआनय भृत्यः
विज्ञापयति भोस्वामिन्ममतुबुभुक्षालम्भावर्तते तउपायोविधेयः दृढआह रेराण्डेय
अस्माकंकिंबुभुक्षालम्भानालि त्वरांकुरु तत्रप्रसेविकायांअर्द्धढुकायाः कपर्दिकाः संति

गुरुः
२२

ताभिःवाणकान्मौल्यंगृहीत्वाभुक्ष तडागेगत्वासम्पकधौतवस्त्रंप्रक्षाल्यआनय गोमये
नमहानसंलेपयित्वाभूषांअग्निंप्रज्वालय विलंबंकुरुष्वेवेत्तउपानशांताइयिष्णामोवयं
तवमत्तके अहोपुत्राः शुक्लाभिरपिकिंतूहीस्थीयते केचित्धातरः एकांसुड्रांगृहीत्वा
तण्डुलसूपधृतसितादिकंआनयितुंरुष्टेगच्छत केचित्धातरः पाकार्थेप्रवृत्ता भवतः हे
प्रियतमे इत्युक्तवतिआत्मारामेसतिसकलांसामग्रीगृहीत्वादेवदत्तपण्डितोवहिराग
तः आगत्यपाकंरुत्वासम्पकयाभुज्यतांइत्युक्तवान् ततःपक्वाभुक्तासर्वेसंतुष्टाजाताः
उपविष्टाश्च तत्रपुनर्देवदत्तःपृच्छति भोपण्डिताः भवत्युत्रैःकिंकिंपठितमस्ति आत्मार

संमं
२३

मउत्तरं ददाति मत्पुत्रा एव भवद्भिः प्रष्टव्या इति ततस्तत्पुत्रान् प्रत्याह देवदत्तः युष्माभिः किं
किं अधीते वर्तते इति तन्मधो ज्येष्ठो दूते अस्माभिर्वेदाः पठिताः संति न कथं जुः सामाथर्वाण
श्चत्वारोपिवेदाः समीचीनतया श्रयांति मध्यमोऽथवाति अस्माकं ज्योतिः शास्त्रं सम्यक् श्र
याति भवतां पुत्री वर्तते वेत्ततस्य जन्मपत्रिकां करिष्यामो वयं जन्मदिनं कथातां अन्य
उवाच अस्माकं न्यायशास्त्रं रमणीयतया श्रयाति अस्माकं शास्त्रे द्रव्यगुणकर्मसामा
न्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः संति पृथिवी अर्पतेजो वायुश्चाकाशकालदिक्
आत्ममनांसि इति नवद्रव्याणि भवन्ति रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक् संयोग

उत्तः
२३

विभागपरत्वअपरत्वगुणत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखइच्छाद्वेषयत्नधर्मअधर्मसं
स्काराः इति चतुर्विंशतिगुणाश्च भवन्ति उत्क्षेपणअपक्षेपणआकुंचनप्रसारणगम
नानि इति पंचकर्माणि भवन्ति सामान्यंतु द्विविधं भवति परंअपरं चेति समवायसकस
वउच्यते अभावश्चतुर्विधः कथ्यते प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अतंताभावः अन्योन्याभाव
श्चेति धर्मेन हेतुना अयं पर्वतो वह्निमान् इति अनुमातुं शक्यते अस्माभिः अपरो वदति
वयंतु वैयाकरणाः सर्वेषां शब्दानां व्युत्पादनं वयमेव कर्मः शुद्धवाणीभाषणे यथाव
यंकुशलास्तथानकेपि सर्वे शुद्धमेव वाणी उच्चारयन्ति अस्माकं शास्त्रे त्रयो महामु

संमं
२४

नयस्तावत्प्रार्थः संति पाणिनिः सत्रकारः १ कात्यायनो वार्तिककारः २ पतंजलिर्भगवा
न्महाभाष्यकारः ३ एते त्रयः त्रिषु जगत्सु पूज्यतरा भवन्ति एतेषां त्रयाणां मेव मरुत्या माण्य
मस्ति अतएव सर्वशास्त्रेषु उत्तमं व्याकरणशास्त्रं अस्माकं वेदसदृशं भवति इतरत्र ब्रवी
त् वयमपि वेदंति नः अस्माभिः सम्यक् वेदं तशास्त्रं अधीतमस्ति अस्मच्छास्त्रस्य तु नाम
मात्रमपि ये गृह्णन्ति महापातकिनः अपितु पुण्यात्मान एव भवन्ति यतः भगवता वेदव्यासे
न वेदं तसूत्राणि प्रणीतानि भगवता शंकराचार्येण च तत्सूत्रोपरि भाष्यं कृतं अस्मच्छा
स्त्रस्यापि तावेव प्रार्थौ तौ च साक्षात् हरि शंकरावेव भवतः अथ च सर्वत्र वेदो ते श्रुती

गुरुः
२४

नामेव प्रामाण्यं तिष्ठति तत्र च इदं तत्त्वं वर्तते श्रीवासुदेवस्य वरमात्मा आनंदरूपः नित्य
पदार्थश्च अन्यत्सर्वं इदं जगत् मिथ्या भूतं यस्मिन् स्थजलविंदुवत् शशभृगवच्च प्रति
भाति वयं तु तस्मिन्नेव भगवति सदा तत्परा भवामः पुष्पाकमपि यदि भद्रं इष्टं तर्हि तस्यै
व श्रीभगवतश्चरणशरणमंगीकरणीयं पुष्पाभिः भविष्यति भवतो सर्वेषु सिद्धिरिति
इति संस्कृतमंजया दयितयोः संवादे विभक्ति लिंगवचनसंघे प्रथमं कुसुमं समा

प्तम्

संमं.
२५

भोत्त्वामिन्नरुपासागर भवच्चरणप्रसादादिदं विभक्तिज्ञानं लिंगज्ञानं वचनज्ञानं च विस्त
रेण मम ज्ञातं अनेन शब्दज्ञानेन पलायितश्च मम हृदयो धकारः किंतु एकस्मिन्वाच्ये
कवचनं जायते इति भवद्भिरेव उक्तं कस्तर्हि मम अपराधः मयापि एक एव भवान् इति
बुद्ध्या त्वया इति एकवचनं प्रयुक्तं एवं च कथमहं मूर्खा जाता हे प्रिये बुद्धिमति शृणुता
वत् स्वपत्नौ एकवचनं न प्रयोज्यं हे प्राणनायक किमत्र प्रमाणं हे प्रियतमे समाक
ण्णिषीयते प्रमाणं एकवचनं न प्रयुंजीत गुरावात्मनि च इति श्रुतिरेव प्रमाणं गृह्यताम्
अस्याः श्रुतेरयमर्थः गुरौ गुरुविषये आत्मनि नाम स्वस्मिंश्च एकवचनं न प्रयुंजीत एक

गुरुः
२५

वचनप्रयोगो न कर्तव्य इति हे वल्लभ एवमपि मम त्वामी भवान् ननु गुरुः नैवाहं श्रुति
विरोधिनी सुतरां मम इष्टसिद्धिर्जाता हे बाले बालिशत्वमसि त्वया सम्यक् पठितं नास्ति
कुतस्ते ज्ञानं भवेत् गुरुपदवाच्याः केके संति हे नाथ मम तु सकलज्ञानदातारो भवंत ए
व भवत्कृपां विना मं ह मतेः मम तादृशं ज्ञानं क्व केके गुरवः इति हे सुभगेशृणु तदु
क्तं नीतिशास्त्रे गुरुः प्रथम आख्यातो जनको जननी तथा मंत्रदो ज्ञानदाता च पूर्वज्ञोपित
थेरितः १ विद्वद्भिः कथितः पूर्वैः स्वपत्निर्योषितो गुरुः श्वशुरश्च तथा ख्यातः सप्तैते गु
रवस्मृताः २ अनयो रित्यमर्थः एते सप्त गुरवः स्मृताः कथिता इत्यन्वयः एते के जन

संमं
२६

कोनामपिताप्रथमः मुख्यः आस्थातः कथितः जननीमाता च तथा वामगुरुः इति उक्ताः
मंत्रदः दीक्षागायत्री प्रमुखान् मंत्रान् यो ह्यति सगुरुः ज्ञानदाता ज्ञानं शास्त्रं तथो ह्य
तिसः विद्यागुरुरित्यर्थः पूर्वजः स्वस्यापेक्षया यः पूर्वजातः स ज्येष्ठभ्राता इत्यर्थः तथा गुरु
रिति गुरुतुक्तः पूर्वः प्राचीनैर्विद्वद्भिः पण्डितैर्वा स वात्सीक्यादिभिरिति भावः योषि
तां स्त्रीणां स्वपतिर्निजभर्ता गुरुः कथितः श्वशुरः भर्तुः पिता भार्यायाः पिता वा तथा स्थातः गु
रुरिति अभिहित इति हेस्मेरमुखि अग्रे सका स्मृतिरस्माभिरुच्यते तत्रापि गुरुशब्देन
एते पूर्वोक्ता एव सर्वे ग्राह्याः तथाहि आत्मनामगुरोर्नामनामानि रूपणस्य च श्रेयः

गुरुः
२६

कामो न गृहीयात् ज्येष्ठापत्य कलत्रयोः ३ अस्याः स्मृतेरेवमर्थः श्रेयस्शब्देन कल्या
णं तस्य कामः इच्छा यस्य स श्रेयस्कामः ईदृशो जनः आत्मनाम स्वस्य यत्नाम गुरोर्नामि
गुरुपदवाच्यस्येति यावत् अतिरूपणस्य हरिदस्य तीवस्य वा नाम ज्येष्ठं यत् अपत्यं
पुत्रः पुत्री वा तस्य नाम कलत्रं भार्या तस्या नाम वनगृहीयात् तदुच्चारणं न कुर्यात्
त्वकारणेनेति भावः इति हेप्रिये एते गुरवः मया उक्ताः अतः कारणात् अहं तव गुरु
र्भवामि इदानीमपि त्वं न जानासि वानवा तद्वद् भोस्वामिन् भवदीयेष्ववनामृतेः ह
त्वा इदानीमया ज्ञातोऽयं गुरुपदार्थवित्तरः मम साक्षात् गुरव एव भवन्तः तस्मात्

संमं
२१

श्रीमच्चरणकमलेषु मनसावाहसाशिरसावनमस्कारोमिनिरंतरं प्रसीद हेभद्रगुण
वति ब्रह्मणिसरस्वतीइव विह्वोलक्ष्मीइव सदाशिवेपार्वतीइव त्वमपि सदा मयि
नुरक्ताभव सत्पुत्रश्च ते भूयात् हेप्रिये त्वयि सर्वदा अहंप्रसन्नोस्मि त्वदपरः प्रियपदा
र्थः द्वितीयः कोपिममनामि बहु किंवदामि लोकत्रये पितृवत्तः परं अत्यंतुखं नैव पश्या
मि मम सर्वमपि त्वमेव असि हे श्यामे तव वादुवचसानमस्कारेण शुभ्रपादिना च
हंस्यतीव प्रसन्नो जातः तस्मात् अद्य अनध्यायो वर्तते अस्माभिः सह घृतक्रीडां कुरु
त्वां प्रायातिवानवा हेभद्रपूर्वं अहं यदा बालास्थिता तस्मिन् समये कदाचित् कदाचि

उक्तः
२२

त्कदाचित् मम मातृपितृभ्यो रहसि स्थित्वा क्रीडितं मया दृष्टमस्ति तत एव किंवदित्किं
वित् मया पितायते हे कुरंगनयने तर्हि समीचीनं जातं अक्षान्निकासय हे नाथ
वाढं निकासिता अक्षाः हे रसिके परंतु अस्मिन् घृते को वा स हः स्थाप्यते त्वया तद्वत्तयं
हे प्रियतमं भवद्वचनमेव प्रमाणं हे सुंदरि मडकं मन्यसे त्वं हे प्राणेश भवदुक्तं कुतो न
मन्ये हे प्रिये भूत तर्हि समुद्रकातं कुं विकंगुप्तिनामं जूषां उद्याटय ततश्च पंचाशत्
मुद्राः निकाशय मस्य देहि त्वामिन् मुद्रागृह्णाण हे सुनयने भूत अस्मिन् घृते यद्यहं त्व
या अभिभूतः तर्हि सताः पंचाशत् मुद्राः तुभ्यमहं दास्यामि त्वंचरतासां मुद्राणां आभरणं

संमं
२८

निकरिष्यसि यदितुमयात्वंजिता तर्हि तु प्रतिदिनापेक्षया अधिके देरतीमन् ह्येतयादये हे
प्राणवत्त्वम भवतु दास्यामिरतिद्वयं हेविंवाधरे क्रीडनंतु कर्तव्यं परंतु वीटिकांभुक्ता क्रीड
नंतु समीचीनं जायते तस्मात्तां वलकरकमानय शंकुलां देहि अंगमार्जनं च एकं देहि पू
गीफलानि लवंगानि दक्षिणदेशोद्भवानि एताफलानि खदिरचूर्णं च सर्वस्वस्वपात्रेभ्यो
निकास्य महं देहि अहं वीटिकां लापयामि भोस्वामि न भवतामयं श्रमः किमर्थमपेक्षितः
अहं वर्ते सर्वं करिष्यामि वीटिकां लापयितुं अहं न जानामि किं हे प्रियतमे त्वया कुत्रज्ञा
तं वर्तते हे शार्प पुत्र इदं किमुच्यते अहं किं ग्रामीणकुले जाता किमु मयि नृगृहे मया शि

गुरुः
२८

क्षितमस्ति तत्र च मया लापिता एव वीटिकाः पित्रा समीचीना मयं ते अतो हं वीमि हे मन्म
नोहारिणि सकलगुणसंपन्ना त्वमसि आः मम भाग्यं किं वर्णातीयं यतस्तत्सदृशी प्रियतमा
मिलिता प्रिये लापय लापय वीटिकां परंतु तर्जनाचूर्णं लापतं न कर्तव्यं तथा कृते तु जनः
हरिद्रो जायते हेकांत वाढं तथान करिष्यामि वीटिका गृह्यतां हे प्रिये देहि आश्रयतिमि
ष्टा वीटिका त्वया लापिता त्वमपि गृहाण मह्यं वस्त्वयं तमालपत्रं च अपेक्षितं देहि त्व
यापि किंचित् भुज्यते अहो नास्ति नहि नहि मम तु तस्य गंधेनावमनं जायते भक्षणांतु क
हे सुश्रोणि माभुंस्व स्त्रीणांतु असमीचीनमेव तव पित्रा दत्ता मदनलेखानां नीतवश्च

संमं
२५

नुचरीकगता तामाकारय निरसनार्थपतकुहं भस्मनासम्यक्प्रक्षाल्यश्चानयतुशीघ्रं
अयेवल्लभे आगच्छकीडय कतमानशारान्त्वंगृह्णाति वद अयिदधित रक्तान्पीता
नश्चहंगृह्णामि हेस्मेरवदने अल्ल कृष्णान्हरितान् वयमेवगृह्णीमः कीडय हेप्रियतम
प्रथमंभवद्भिरेवकीडितव्यं हेप्रिये पश्यममनुपादाधिकाद्वादशपतिताः हेनाथ आः
ममनुश्चष्टादशपतिताः मयाजितंमयाजितं देयामसंपंवाशमुद्रिकाः पुनस्तावत्पर
वमुद्रास्थापनीयाः हेप्रियेगृह्णाणगृह्णाण पुनःस्थाप्यतेपंवाशदेवमुद्राः कीडय नाथ
कीडतेमया द्रष्टव्यंममचतुर्दशआगताः भवतांशारश्चमारितः हेवाहहासिनि अ

गुरुः
२५

स्माकंषोडशपतिताः हेकांतनहिनहि अक्षेषुषट्पतिताः संतिमुखेनषोडशइत्युच्यते
वंचकाभवंतः नैवतिष्ठतिशारः ममसप्तदशआगताः अधुनातुयुग्मेमारितंमया दृश्यं
तेवानवा हेवाले वयमपिमारयिष्याम तवशारान् काचिंतावर्तते हेभद्र भवतांनुस्व
प्रेपितथासामर्थ्यंनभविष्यति मयासहखेलितुंकदाशक्यते अपिगर्विति हेरुदेहि
अयंतुममपर्यायः अयेकांत नभवतिभवत्पर्यायः किंतुममेवपर्यायः हेमानिति
कीदृशीकलरुकारिणीत्वंवर्तसे हेप्राणनाथ अहंनवतेतादृशी किंतुअनयाअहंजि
तःस्यामममुद्रागमिष्यंतिइतिभयात्भवताएवकलरुःक्रियते हेवाले त्वमेवसमीचीना

संमं
३०

असिक्कलहकारिणोमहंतवपितावथैवत्वांदत्तवान् पश्य तवत्रयः शाराः अस्माभिर्यु
गपत्मारिताः अस्माकंतुअघौशाराअपिगृहं प्रविष्टाः त्वंचअभिभूताअस्माभिः हेचंद्र
वदने किंवदसिअतः परं खदामारुह्यरतिद्वयस्य दानंकुरु मेप्रियतमे प्रथमेतुतवअधरामृ
तंपातुमिच्छामि देहिदेहि आः मधुरत्वदधरपीयषत्रुविनामया अमृतभुजअपि सर्वे देवाः
तृणीकृताः कृतवशोऽष्टविंशसुधास्वादः कुत्रतत्क्षारसमुद्रात्तनिःसृतं अमृतं महदंतरं
पश्यामि हेवाले पुनः पुनः पिबामि भोस्वामिन् एवं किंक्रियते श्रीमद्भिः समनुअतीवशी
शसमायाति हेसलज्जे अत्रसकांतेकस्मात्तत्त्वलज्जसे निर्लज्जाभव हेकांतभवत्तसवल

उतः
३०

हेवारुहासिनितथानकुतः यदि मत्तकाशादेवलज्जिष्यसे तर्हि कथंते निर्वाहः सुरतसु
खंचनस्यात् सुरतकालेस्त्रीणां लक्षणां ज्ञातं नास्ति त्वया मयोच्यते शृणु तदुक्तं माघ
काव्ये अन्यदाभूषणं पुंसोऽक्षमालज्जेवयोचितं पराक्रमः परिभवे वैजात्यं सुरतेऽपि
अस्यार्थः पुंसां पुरुषाणां अन्यदाअपरिभवे शत्रुणातिस्कारे सति क्षमा सहनेभूषणं
आभरणं भवतीति शेषः केषां कस्मिन्काले का इव योषितां स्त्रीणां अन्यदाअमैथुनस
मधेलज्जा इव परिभवेतु शत्रुणातिस्कारे कृते तु पुंसां पराक्रम एव असहनमेव भू
षणं कदाकेषां किमिव स्त्रीणां सुरतेषु मैथुनेषु वैजात्यमिव धार्म्यमिव निर्लज्जत्वमिव

संमं
३१

वेतियावत् हेसुंदरि अस्यश्लोकस्यफलितोर्थः कोवाजातः पुरुषैः सर्वदाक्षमाकर्तव्या
यदातुशत्रुभिः स्वस्यनिंदाकृता तदातुकोपः कर्तव्य एव तद्वत्स्त्रीभिरपि सदा लज्जाका
र्या यदातुस्यपुरुषेण सहस्यंतः पुरेस्थितिः तदा नीतुलज्जात्वाद्या किंतु वेश्या इव
भवितव्यं हे प्रियतम भवद्विर्युक्तं तनुसत्यं परंतु महतिकुले उत्पन्नया मया वेश्या
या इव भवितुं कथं शक्यं वक्तुमपि अयोग्यं हे विलासिनि अत्र चिंतानास्ति हनुमन्नाट
कार्यः कश्चित् ग्रंथो वर्तते तत्र रावणेन सीताया हरणे कृते लक्ष्मणे प्रतिभगवता
श्रीरामचंद्रेण उक्तं श्लोकं भूता कार्येषु मंत्रीकरणेषु दासी धर्मेषु पत्नी क्षमया धरित्री

पुरुः
३१

स्तेहेषु माताशयनेषु वेश्याशया सखी लक्ष्मणा सा प्रियामे ५ अत्यार्थः लक्ष्मणा
इति संबोधनं हे भ्रातर्लक्ष्मण शया सखी शयनस्थान सहचरी मे मम प्रिया साना
मसीता इदानीं कृता इति शेषः तां न पश्यामीति भगवान् विलापं करोति सा का
कार्येषु कर्तव्यप्रयोजनेषु मैत्री मित्ररूपा सहायकारिणी इत्यर्थः पुनः कथं भूता
सा करणेषु गृहगतेषु अल्पकार्येषु भुश्रूषादिषु दासी अनुचरी पुनः किं भूता सा
धर्मेषु तपोयागादिषु कर्मसु पत्नी सा क्षाद्धर्मस्वरूपिणी पुनः कीदृशी क्षमया सह
रुनेन धरित्री यथिषी समाना मया वहुशः तां जितादिना गालिहनादिना च तस्याः

संभं
३२

अपराधे कृतेपि सा कदापि मनुपरिकोपं न कृतवतीति तद्वाक्यं पुनः किंभूता सा स्नेहेषु
भोजनदानादिषु प्रीतिविषयेषु मातामातृतुल्या अस्युभुक्षालया स्यात् असुकं वस्तु
स्य प्रियं लगति असुकपदार्थे सतस्य अभिरुचिः अस्ति इदं वस्तु अस्य अभिमतेनास्ति
सतत्कृतं वेत् सतस्य मनसि संतोषः स्यात् अस्मिन् तुष्टे सत्येव ममापि संतोषो जायते
इति मनसा विचार्य सर्वं ममाभिप्रायं बुद्ध्वा मदग्रे आगत्य संजलिं बद्ध्वा हेस्वामिन् क
स्मिन् पदार्थे भवत इच्छा वर्तते किमिष्टं लगति किंभोक्तं मनो लगति किंकिंरीचसे तत्स
र्वं अहं निवेदयामि भवन्मुखे अद्यकं विमलनिभानं अहं पश्यामि तत्किं ज्ञातं शरी

उक्तः
३२

हेस्वास्थ्यं नास्ति किं अथवा मनसि काचन विंता वर्तते ज्ञाता तादृशी विंतां त्वं मा कृथाः यज्ज्ञा
तमस्ति तत्ब्रूहि सर्वमहं साधयिष्यामि इत्यादिव ह्यनिसदयवचनानि ब्रूयती तथातथा
च कुर्वती स तादृशी प्रीतिं मयि धारयती केवलं मातृतुल्या स्थिता इति भावः स तादृशं कृमा
तुरैव धर्मः पुनः कीदृशी सा शयनेषु शय्यासु मैथुनावसरेष्वित्यर्थः वेश्या वेश्या सदृशी नि
लज्जास्थिता तरुणानां वेश्या सह यथामैथुनसुखं उत्पद्यते तथा सीतया सह सुरतसुखं
ममापि स्थितमिति भावः स तादृशी मम शय्यासखीत्यन्वयः तस्मात् हे सुकेशि जगदीश्वर
स्य श्रीरामचंद्रस्य अग्रेपि सीतया लज्जान कृता किंतु महति कुले उत्पन्नापि सीता सकोते स्व

संभं

३३

कांतेन सरुरमभाणासतीवेश्यावत्त्वमेव अंगीवकार तथात्वमपि अस्मिन् समये तुलजां त्व
अवेश्याभावं स्वीकुरु अंगवोक्तेरसविवेके सारासारं न जानाति सुरतेयापि सुंदरी नायका
नां तथा साईं भुनीमैथुनमुच्यते इ अस्मार्थः सुरतेरति समये सुंदरी मनोहरापि नारी सा
रासारं सारलक्षणां उच्यते पुरुषोपिरकटाक्षपातः कदाचित् ईषदास्य सहितामधुरवाणी
एवं किं क्रियते इदं किं रूपे इत्थं कुरु इत्याकारिका कदाचित् अत्यकोपसहितं वचनं आः कि
मिदं व्यर्थं दुःखं दीयते कीदृशः स्वभावः मे मत्तुरोषः समुत्पद्यते छिछि इत्याकारकं कदाचि
त् शनैः शनैः कराभ्यां ताडनं नितं वस्य चंचलीकरणं गाढं यथा भवति तथा जघनयोर्वंधनं

पुरुः

३३

नीवी कंचुकग्रंथि मोक्षणे प्रतिषेधः सीत्सीत् इति अथ कश्चन निर्लज्जत्वं च इति सारल
क्षणां अथ असारलक्षणां सुरतप्रवृत्ते पुरुषे सति उभे नेत्रे संमीत्य सलज्जतया तस्मात् भूय
हस्तपादान् प्रसार्य अवेतनपदार्थवत् स्थितिः असारलक्षणां इदं एतच्च अधमानो स्त्रीणां
भवति उत्तमाः स्त्रियस्तु पूर्वोक्ते सारलक्षणे कुशला भवन्ति एतादृशं लक्षणां न जानाति त
या सुंदर्या साईं सह नायकानां उत्तमपुरुषाणां भुनीमैथुनं भाकुरस्तस्य स्त्री भुनी तथा
सहयत् मैथुनं तत्तुल्यं उच्यते कथ्यते इति हे केशोदरि तस्मात् कारणात् अवश्यं निर्ल
ज्जया त्वया भाव्यं इतरस्मिन् समये लज्जा अंगीकर्तव्या हे प्रियरात्रि रसाभिस्त तर्हि अधुना

संमं
३४

मया किंविधेयं उच्यतां हेहृद्या हृदि निवृत्तस्य काशात् मम काविद्या जाता वर्तते तस्मान्न
वीनश्लोकैरूपेण अहं किं वितयावेत्तं सत्यं सिद्धान्तं हेनाथ ममापि कवितां कर्तुं सामर्थ्यं
मस्ति श्लोकैर्नैव तु उत्तरं दत्त्वा भवद्भिर्वा वितं वस्तु यदि मम निकटे स्यात् तर्हि तुभ्यं दास्यामि
अत्र संदेहो नास्ति प्रिये भूतार्हि उन्नतौ तनुतस्तच्चित्तनौ तव तवौ मम रोमांचतां चंचला
क्षिप्ते लिंगनभेषजं १ हेकांतभूतं कुर्वौ मदीया वतिकर्कशा विमोडः स्थले ते कित
कोमलं कथं सुद्वयमालिङ्गनभेषजं मया विभेमिकांत क्षतशंकया भृशं ८ आः प्रियत
मे धन्या त्वमसि ममापेक्षया पितव कविता अतिरमणीया वर्तते हेकांते कस्तूरीकुंकुम

गुरुः
३४

काष्मीरादि मिश्रितं चंदनं आनय तव तनमण्डलोपरि पञ्चावलीभालफलके मकरिकां
च अहं रचयामि एतच्चरमशास्त्रे उक्तं वर्तते एकस्मिन् कोणे नीत्वा दीपं स्थापय तव उ
त्तरीयं कंबुकं अधस्तं वरं च मुंच उभावपि आचारतिरूपं नृत्तं कुर्वः हे आर्य पुत्र भवद्भिर्
पि धोतवस्त्रं ताभ्यं हेरसिके मया तु एकं सूक्ष्मं कौपीनमात्रं परिधीयते हे चतुर स्वस्य
तु कुत आगता लज्जा नमये अहं नमये अहं एव तर्हि वलाकारेण भवत्कौपीनमपि अहं
मेव मोक्षयिष्यामि हे कामिनि तव सदृशं बलं बलं मम नास्ति किं सम्यक्त्वां गृहीत्वा श
यायां पातयिष्यामि हे भद्र अहमपि सम्यक् गृहीत्वा भवंतं पातयिष्यामि समर्थं अस्मि

संनं
३५

आः किं वदति गर्भिणि अस्माकं पुरुषाणां बले कवा लायास्तव तादृशं बलं कुत्र हे मनोवि
नाथ पुरुषाणां बलमिषु क्तेन किं जायते बालकालमारभ्य निरंतरं विद्याभ्यासेन परदेशगम
नेन व भवदीयं शरीरं खिन्नं वर्तते समनुपितुर्गहि मा आदत्तं सद्यतं मिष्टं मिष्टं वक्तुमक्षणांति
तामिश्रितं गाढं दुग्धपानादिकं व सर्वदा बहु कृतमस्ति अतो हं बलवती भवद्यात्कृतथा केन
दत्तं वर्तते यदि अरुमेव सम्यक् पोषयिष्यामि वेत् पश्चात् भविष्यति तादृशं भवतां इदानीं
तु तात्पेव हे भाविनि एवमपि अहं तु तव भर्ता मा न्योति कथं मां पातयिष्यति हे भद्र इदं किं
मुच्यते अन्यदा पुरुषः स्त्रियो मान्यः गृहवत् पूज्यश्च अयं तु सुरतसमयः अस्मिन् कर्मणि

गुरुः
३५

तु भवता शक्तं चेत् अरुमेव पातनीया मया शक्तं चेत् भवानपि पातनीयः अत्र रहसि भवत
उपहासकर्तान कोपि पश्यति किमर्थं लज्जते भवान् हे उत्तमन्ने गुरौ एकवचनेन प्रयोज्य
मिति श्रुतिप्रमाणमपि अस्माभिर्दत्तं तथापि निजस्य भावं न जहासित्वं वयं किं कुर्मः हे
रसिक वपुषि कंदर्पे प्रादुर्भूते सति अयं विचारो न आहर्तव्यः किंतु अन्यस्मिन् समये स
व मैथुनसमये तु श्रुतिरपि दोषदायिनी न भवति एवं तर्हि पुरुषैः स्त्रीणां चरणस्य शो
पित कर्तव्यः इति लोके व्यवहारो वर्तते स्त्रीभिरपि तथा कर्तुं न देयं यादृत्तलदर्शनेन जा
मातरं मा कार्षीः पादसमीपे तं स्थापयति छेथाः तदीयां सेवां च सम्यक् कुर्याः अयमे

संमं
३६

वस्त्रस्माकं स्त्रीणां परमो धर्म इत्यादिना बहूशः मम जनन्या शिक्षितास्मि तस्मात्तद्देहाणां
धिप मम पादयोः समीपमागत्य कथंति क्वथय्यं तथा कर्तुं न रदामि त्वशास्त्रोक्तं मा
तृवचनं अहमपि न त्यक्ष्यामि मम शिरसः उपरिष्ठात् देशे एव स्थातुं योग्या भवेत्त एव
तत एव त्वकीये कार्यं साधनीये साधनीये अहमपि पश्यामि किंच भवद्भिः सर्वाण्यपि
शास्त्राणि पठितानि प्रायेण भवाद्दशाः पण्डिताभूतलेन संति इति सर्वे वदन्ति च त
थापि एकः श्लोकः पठित एव भवद्भिः हे विद्या विशारदे को वा श्लोकः भो श्रूयतां मयो
च्यते ताते सुतानां समरे भयानां क्रतौ कवीनां सुरते गतानां तुंकारयुक्ताश्च गिरिः प्रश

उरु
३६

स्ताः पदे पदे चाहतरा भवन्ति ८ इति आः हे विदिताखिलशास्त्रे अर्थं वद वद हे प्रिय क
थं मया भवद्भिः व्याख्यातुं शक्यं हे प्रिये तर्हि मम तु न लगति हे नाथ न तावता मम पाणि
ता हानिः हे प्रिये सत्यं तव श्लोके च कारो हि अर्थः परंतु कुत्र आगतो यं श्लोकः हे
कांत पितुः सकाशात् कनिष्ठभ्रात्रा आनीतो मया पि पुष्टः स्थितः हे प्राणाधिक प्रिये दे
शकालजातमसि धन्या एषा तव बुद्धिः तव धन्यत्वं तु किमु वक्तव्यं अहो रूपं अहो बु
द्धिः अहो भाषणकोशलं हे बालमुगासि तव मुखचन्द्रमवलोक्य शरत्कालीनं वंदमपि
सुदितघटकपूरसदृशं वयं मया खहे तव नेत्रयोर्विशालतां दृष्ट्वा नीलोत्पलवनमपि ज

संभं
३१

लंप्राविशत् हरिणश्च अतीवलज्जया महावनं प्रविश्य रुदंति हे प्रिये एषा तव नासिका
न भवति किं तर्हि तव मुखसंपुटस्थानां देतरत्नानां तोलनार्थं पुरा समये ब्रह्मणानिर्मितं ल
लादण्ड एव भवति दंतमणिरश्वाणार्थं स्थापितेन इव सिंहरमुद्रा नु कारिणा श्लोके विवेनत्वं
अतीव राजसे हे वारुकेशि इयं तव भूरपि न किंतु लोकत्रयमपि येन जितमासि एतादृशः
कश्चित् अतिभूरः कंदर्पनामा योऽब्रुवन्ति तस्य इदं धनुरेव तव विशालतलाटपटलराणा
भूमौ कुंतलस्य गुणं कृत्वा कवानां कवचं हस्तयोरिषु धीव विधाय कदा क्षाणां वाणान् क
त्वा मया सह युधानां जेतुमिच्छति तव गतप्रदेशे मम दत्तव्रणमपि सितां भोजनं लगतं शी

गुरुः
३१

बालखाण्ड इव विलसति हे कुवतिरस्सुतकरि कुंभयुगे तव रज्जुकाभ्यां तु कमलकोशास्थि
तयोर्धमरयोः शोभा हृता तेन कारणेन सर्वे पि भ्रमराः गुंजनछलेन हीनत्वरं यथा भव
ति तथा वने वने रुदंति वराकाः हेवाले इमौ अतिपीनौ उन्नतौ वस्तनौ भवतः किं अहं
तु इत्थं शंके त्रिलोकं जेतुं विनिर्गतस्य कामस्य भुभया त्रार्थं ब्रह्मणा कृतौ सुवर्णघटितौ
कठोरताजलपूणौ कलशौ भवत इति अथ वा तव नाभी विलात् उत्पन्ना रुघारो मावली
लता तस्या इमे फले एव भवतः अनयोः परितः शरकानि मन्त्रवक्षतानि पुष्पकोरका
णीव कलयन्ति हे रुशोरुरि तव कटीमहिमानं श्रुत्वा वने वने वर्तमानाः सिंह अपि पर्व

संमं
३८

तानांगुहासुस्थित्वा कथं प्राणधारणां करिष्याम इति महत्पालजया वा कुलीभूताः सं
तः शोचन्ति हेमदनपीडिते तव अयं वरंग भागस्तु अनिर्वचनं एव श्रुः किं वर्णयामि य
त्र त्रिवलिनदीनां संगमः स्वर्णमयो तटभूमिश्च ममथ स्पृशानाथं वेधसानिर्मितो यं म
हातीर्थ एव इति श्रुहं मये यत्र वकां वनभूमौ रोमां कुरच्छलेन सूक्ष्मतराः इंदुनीलमणे
ः शकला अपि सती वशो भंते हे विशालनितं वे तव उरुभ्यां तुरं भाजितारं भाजिता इ
तिकुतश्चिन्नो कवि वादंश्चाकर्ण्य स्वर्गस्थारं भाना मी इंदुस्य अक्षरौ विशेषात् तव नाम गृ
हीत्वा मानुष्यापि तथा सौंदर्येण कृत्वा अहं जिता किं इति भिया त्वां द्रष्टुमागता ह्रादे

उरुः
३८

व तव सौंदर्यं दृष्ट्वा महता शोकेन भृशानिः श्वसंती मार्गे वारं वारं स्खलंती यथा कथं वि
त्पुनः स्वर्गं प्राप्य मां धिक् मम सौंदर्यं वधिक इति पुनः पुनरुक्ता अहर्निशो विधत्ति न
व उरुभ्यां तुरं भाताम कदलीलंभाः पुष्टत्वेन जिताः स्थिताः सा तु वृथा त्वयमेव स्वेदं कृ
त्वा आगता दैवेनापितथैव कृता हे सुपदे त्वदीयपादपं श्रीं वीक्ष्य लज्जया जातरोमो
चं रक्तकमलमपि महाव्रतं गृहीत्वा इवंप्रविश्य त्वत्पदसरोरुहमेव निरंतरं ननु स्मृत्य
तस्मात् अधिका प्रतिष्ठा तु दुर्लभा वर्तते तत्समाना एव प्रतिष्ठा मम पुनर्मिलतु इति हे
तोः सर्वदा स्वपक्षपातिनो भगवतः श्रीसूर्यस्य तपः करोति हे चार्वंगि तव इदं शरीरं

संमं
३५

तु पुष्पापेक्षयापि कोमलमिति प्रतिभाति कुतः यदि तादृशं तव शृंगेन भवेत् तर्हि कं
दर्पस्य तु पुष्परूपा वाणाः सन्ति तादृशौकीर्णैः कृत्वा त्वं पीडयितुं कंदर्पः कथं शक्नुया
त् तस्मात् हेतोः तव शरीरे मेव कोमलं मालतीप्रभृतीनि पुष्पाणि तु स्युः कठोरानि
भवन्तीति अस्माभिरनुमीयते हेमंदगामिनि तव गमनं दृष्ट्वा मरुत्पाषाण्डया अस्मिन्
देशे स्थातुं शक्नुवंतः वयं जिता वयं जिता इति परस्परं कलहायमाना मत्तदंतिनः द
शादिशः प्रति राजहंसाश्च मानसरोवरं प्रति पलायिताः हे गुणवति तव वाणी श्रुत्वा
पण्डितानां मध्ये भाषणे अहं अतिकुशलः मम वाणी च मधुरतरा इति नित्यं धृत्वा खर्व

गुरुः
३५

गर्वः देवतानां गुरुर्वहस्यतिरपि हानघाममप्रतिष्ठा मानश्च अपहतः अतः परं किं करो
मि कगच्छामि इति ध्रुवा विलप्य धावन् इन्द्रशरणां जगाम हे चारुहासिनि यद्यप्यदा त्वं
ईषदास्यं कुरुष्वेतदा तदा तौ के इत्यं जायते किंतु उद्धतं तव दंतमणीनां किरणराशिं द
ष्ट्वादिवसे भगवान् सूर्यः रात्रौ चंद्रमाः गृहे गृहे दीपः एते त्रयोपि अस्मदीयाः किरणास्व
केवलं जगत्प्रकाशयितुं समर्थाः न स्थिताः अतः परं एभिः शिवप्रियायाः दंतकिरणैः स
ह मे लयित्वा सुखेनैव जगत्प्रकाशयिष्यामीवयमिति सहर्षाः सतः मम सहायकारिणी
एषा शिवप्रियामम मित्ररूपामम मित्ररूपा इति परस्परं विवदंते हे वंदनने इत्यं न कु

१ संमं

४०

प्राप्यलितवउपमाश्रयोधन्याएषावस्यताः सृष्टिः एवं सकलगुणैः संपन्नं उन्नतमरूपयुक्तं
त्वामिव कां विदुषि श्रुत्यां स्त्रियं न पश्यामि न भृणोमिव किं वरुणा भवा दृशी कां वित् पूर्वमपि
नारुमश्रोषं कविकुलशिरोमणिः कालिदासनामा कविरपि वृथैव इंदुमतीमवर्णयत् अ
नोरजापि वृथैव तामवकांक्षत् स एव कविः शकुंतलामपि मुधैव वर्णयाम्भव दुष्प्रंतोरा
जापि मुधैव तामैछत् श्रीहर्षनामा कविश्च व्यर्थमेव दमयंतो नृणां न लोराजापि व्यर्थमेव
तां च अवीकमत् त्यक्तविषयानुरागः परमहंसोपि दृष्टी दुष्कृतमेव मदनमंजरीवेष्या
मपि अस्मादीत् नरवाहनदत्तोपि निष्फलमेव तामवकमत् हे अनुपमेयवर्तिनि वरुण

उरुः

४०

थनेन किं जायते जगत्रये युगवतुष्टये पितृत्तमानाः श्रुत्याः सुंदर्यो न अभूवन् न संति न
भविष्यंति भगवता विधिना स्रजिल्यसारमूर्तिः एकात्ममेव निर्मितासि तस्मात्त्वां वर्णयि
तुं नाहं समर्थः इत्यलं हे पुत्रकामे अद्य शोभनं दिनं स्थितं मूर्त्तौपि संप्रत्येव समीचीनः स्थि
तः विजयनामा एतत्तमयमारभ्यतीतेषु दृश्यामेषु मत्सकाशात् ज्ञातः सर्वगुणैर्विशि
ष्टः सोऽर्योऽपि तवानुरूपः पुत्रलोभविष्यति स एव आवाभ्यां अखिलमानंदं दास्यति तावत्प
र्यंतं त्वमापि आवाशपराभव पवित्री भूय देवतायाः पूजादिकं कुरु सिता दुग्धघृतादिकान्
गुणिपदार्थान् भुंक्ष्व यत्र यत्र तव इच्छा वर्तते तत्तत्सर्वं तवैवास्ति अस्लकडुकषायादिकं मा

संमं
४१

भुंक्ष्वसूपे वंजनेषु चलवागं वहुनदेयं अन्तर्गर्भिणीनां विस्तारं तु तव मातरं यच्छ पुरुषजाति
नामया इदं ज्ञातुं कथं शकं हे प्रियतमेशया एकत्रैव मिलिता वर्तते सम्यक् विस्तारय उप
वर्हं कपोलचतुरिकां च स्वस्थाने स्थापय अतः परं आवां स्वपावः वहीराजिर्गता परंतु उ
त्तमाभिः स्त्रीभिः स्थापकाले आभूषणानि निष्कास्य स्वमयां अन्यथा दोषं लिखति भो स्वामिन्
भवश्चरणयोः संवाहनं कृत्वा स्वस्थामि हे सुकुमारांगि तव भक्त्या एव अहं तुष्टः किमर्थमिदं
त्यजत्यज हे स्वामिन् इदं समापि उचितमेव स्थितं तत्रापि मध्येषणसमये मात्रा एव मुक्तं
वर्तते प्रातःकाले भर्तुश्चरणोदकं रात्रौ चरणशुश्रूषा एतत्तद्वयं तु कुलोगनानां नित्यं कर्म

गुरुः
४१

भवति यथा ब्राह्मणानां वेदाध्ययनं तस्मात् हे पुत्रित्वया इदं द्वयं कदापि न त्याज्यं इति
तस्मात् मातुर्वचनं त्यक्तुं न शक्नोमि मात्रा मामेव उक्तमिति न किंतु स्वयमपि तथैव
करोति हे प्रिये ज्ञानवति धन्यात्वमसि तथापि स्वल्पकालेन संवाहय मृदुत्संगे आगच्छ
तव शैत्यं माभूत् यदि तु भ्यं शैत्यं जाते तर्हि किं कशीवद अंगारधानां अग्निमानय
इति सम्यक् पादौ प्रसारय स्वेष्टं सिद्धार्थं ईश्वरं स्मर इति संस्कृतमंजया दयित
योः संवादे भृंगारससंग्रहे द्वितीयं कुसुमं समाप्तम् • भुभमस्त •

संमं
४२

श्रीगणपतयेनमः भोत्वामिन् परमया रूपया प्रथमे कुसुमे विभक्तिलिंगवचना
नांविस्तरः प्रदर्शितो भवता द्वितीये शृंगाररसानां विस्तर उक्तः तत्सर्वं श्रुत्वा तात्वा च
परमानंदसागरे अहं निमग्नस्मि अतः परं अस्मिन् संसारे प्रातः कालमारभ्य संध्या का
लपर्यंतं जनैः किं किं कर्तव्यं तदहं श्रोतुं सर्वमिच्छामि भवंतो पि दीना ये स्वप्रिया ये मह्यं
वक्तुमर्हन्ति हे इंदुवदने प्रिये समाकर्णय तव प्रीत्यै अहं कथयामि यथा सावतुर्घ
टिकारात्रिः अवशिष्यते तदा उत्थाय तत्रादौ भगवत्स्मरणं कर्तव्यं प्रातः स्तुतिश्च पठि
तया पुनः स्वपुरुषपादौ नत्वा भूमेर्नमस्कारं च कृत्वा कपाटं उद्घाटयेत् तत्र कपाट

गुरुः
४२

मध्ये क्षणमात्रं स्थित्वा पूर्वादिशमालोक्य वारत्रयं स्वहस्तौ ववीक्ष्य उभाभ्यां कराभ्यां
नेत्रैर्ललाटं व परामृश्य पुनरंतः प्रविशेत् तदनंतरं ज्येष्ठकनिष्ठदेवरपत्नीननेरास्तु
षाभृत्य वर्गांश्च उत्थाप्य कोमलेन ववसा त्वमिदं कुरु त्वमिदं कुरु इति गृहशोधनले
पनादिस्वस्वकार्ये प्रत्येकं तानि पुंश्च पुत्रादीन् विद्यार्थिन्श्च उत्तिष्ठत उत्तिष्ठत पठ
नीयं घोषणीयं इति अध्ययनं प्रवर्तयित्वा स्वयंतुल्यकां किंकरी गृहीत्वा जलं मृत्ति
कां च गृहीत्वा शौचार्थं पुरीषोत्तर्गस्थानं गच्छतव्यं तत्र शास्त्रोक्तविधिना सम्यक् शौ
चो विधेयः अयं मृत्तिकालापनप्रकारः लिंगे योनौ वा सकं गुदं पंच वा सहस्रं दश

संमं
४३

व

द्वयोः पादयोस्त्रिकं त्रिकं उभयोर्द्वयोः पंचपंच इति द्वादशगणेषु विधाय दंतधा
वनं कर्तव्यं हे प्रियतमे यद्यपि प्रातः कृत्वा द्योमंत्राश्च त्रवक्तुं युक्ताः तथापि ग्रंथवि
त्तरभयान्मयानोच्यते अन्यप्रसंगादेव तान्मंत्रानपि अहंकथयिष्यामि हे दधिते
भृणु तदनंतरं गृहं प्रविश्य दंतपत्रिकया केशाः संमार्जनीयाः कदाचित् कदाचित्
तवानुरोधेन सुगंधितैर्लेदत्वा मम शिरसाया अपि संमार्जनं त्वया कर्तुमुचितं न केव
लेतव केशी मात्रस्य संमार्जनं हे आर्यपुत्र एवमुच्यते चेत्तर्हि पूर्वयुष्माकं श्मशू
णिकर्त्वा एषापि संमार्जयिष्यामि किमुत शिरसामात्रं तु हे गजगामिनि तदनंतरं

गुरुः
४३

दर्पणं दृष्ट्वा सिंहरं श्वं जनादिकं सम्यक् लापनीयं आभरणधारणं च कर्तव्यं प्रातः काले सर्व
दायो दर्पणं पश्यति तस्य लक्ष्मीवृद्धिः आयुर्वृद्धिः पापक्षयश्च जायते इत्युक्तं वर्तते धर्मशा
स्त्रे तदुत्तरं पृथक् कौशेयवस्त्रं पवित्रं धौतवस्त्रं वा अनुचरी ग्राहयित्वा पूजार्थं जलं आनयि
तुं एकं सूक्ष्मं भृंगारकादिकं जलपात्रं त्वयंगृहीत्वा कतिपयाभिः सत्वीभिः सह मिलित्वा स्ना
नं कर्तुं गंगा समीपं गच्छेत् यदि तु गंगान मिलति तदा समीपे काचित् पूजापनदी मिलति चेत्
तत्र गंतव्यं यदि सापिन मिलिता तदा मुहुर्जलाशये गत्वा स्नायात् यदि कदाचित् तत्रापि
अनुकूलं न जाते तदा नीतुं गृहे एव तुलशी सन्निधौ तात्कालिकपवित्रजलेन स्नानं चरेत् के

संभं
४४

वनशिष्टाः गृहेतु तप्तोदकैः स्नानं विधेयमिति वदन्ति हे प्रिये परंतु स्त्रीणां शिरः स्नानं तु
शास्त्रे निषिद्धं वर्तते पूर्वमलस्नानं विधाय पुनः संकल्प्य मंत्रस्नानं कुर्यात् ततश्च सूर्या
यश्चर्चं दत्वा गंगा घृतादिस्तृतीः पठेत् ततो गृहमागत्य नम्रीभूय प्रबुद्धौ श्वश्रुश्वशुरौ च
भिवाद्य स्वगृहस्थानन्यानापि मान्यजनान् यथा योग्यं नत्वा प्रसन्नेन मुखेन मधुरवाण्या च
इदानीं मया किं विधेयमिति श्वश्रुं विज्ञाप्य तदुक्तं वचो भवतु इति शिरसा स्वीकृत्य सा प्रस
न्ना यथा भवति तथा कृत्वा पवित्रीभूय वंदनाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिकां पूजां सामग्री
विरचय्य स्वयमपि सकाग्रचित्तेन स्वकीयां देवतां पूजयेत् तस्मिन् समये केवनमिधार्थिन

उक्तः
४४

आगताश्चेतस्त्वेनैव तेभ्यो भिक्षा देया अयमेव संप्रदायः पुराणादौ प्रतिष्ठः गृहस्थाया
मुख्यास्त्री तया एव भिक्षा देया इति भिक्षादानेन देवता कृष्यन्ति अतिथीनां सत्कारेण
पितरः संतुष्टा जायन्ते हे मनः प्रिये ब्राह्मणानां सद्भावेन तु देवताः पितरश्च उभयेपि सं
तुष्टा भवंति तदुक्तं पद्मपुराणे कं विज्ञातानं प्रति भगवता ब्रह्मणा मर्त्यं हि भिक्षुकजना
स्त्रिदिवेशलोकं राजंस्तथातिथिजना अपि पितृलोकं विप्रानयंत्युभयलोकमुदारकी
र्त्तैतस्माज्जनेर्जगति पूज्यतमाः सदैव १ अस्मार्थः उदारामरुती कीर्तिः यशो यस्य सः स
तादृश राजन् हे महाराज भिक्षुकजनाः भिक्षार्थिनो मनुष्याः मर्त्यमानवं हि इति निश्चये

संभं
४५

त्रिदिवेशलोकं स्वर्गलोकं नयंति प्रापयंति तथा अतिथिजना रात्रौ स्वर्गदेवस्तं आगताम
नुष्णा अपि प्राप्नुयिष्यति यावत् पितृलोकं यत्र पितरस्तिष्ठंति तं लोकं नयंति विप्रा
ब्राह्मणास्तु उभयलोकं देवलोकं पितृलोकं नयंति यस्मात्कारणात् इति शेषः तस्मात्का
रणात् जगति भूतले सन्ते भिक्षुकातिथिब्राह्मणाः जनैर्मनुष्यैः सद्यनिर्णयं पूज्यतमाः अति
शयेन पूजयितुं योग्या भवंति इति तस्मात् हे सुभ्राता महता यत्नेन त्वमपि केवाचित् नि
र्दामा कुरु सर्वैः सह सुवचनेनैव भाषणं कुरु अन्येषां द्वेषे क्रियमाणे तु प्रत्युत स्वस्यैव निंद
प्रकटीभवन्ति अस्मिन् प्रसंगे कस्यचित् शिष्टपुरुषस्य वाक्यं शृणु कस्यचित् किमपि नोह

गुरुः
४५

रणीयं मर्म वाक्यमपि नोच्चरणीयं श्रीपतेः पदयुगं स्मरणीयं लीलया भवजलं तरणीयं
२ अस्येत्यमर्थः कस्यचिदपि जनस्य किमपि वस्तु कदापीति शेषः नोह रणीयं हर्तुं यो
ग्यं न भवति कस्मैचिदपि जननायेति शेषः मर्म वाक्यं अंतःकरणे दुःखोत्पादकं वचनं कुरु इ
तियावत् कदापि नोच्चरणीयं उच्चरणे उचितं नास्ति तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह श्रीप
तेर्भगवतः श्रीकृष्णस्य पदयुगं वरुणद्वयं सदा स्मरणीयं स्मर्तुं अहं भवति तेन किं जाय
ते अत आह लीलया क्रीडया सहजेन इतियावत् भवजलं संसारसमुद्रजलं तरणीयं
तर्तुं शक्यमपि हे सुभाषिणि अन्यदपि शृणु अथ अस्मद्देवमुक्तपदार्थो नास्ति अ

संमं
४६

नद्वयारिकं वा नास्तिकतिपयेषु हिनेषु पुनर्वयं दास्यामः इदानीं भवद्भिर्दीयतां नो वेत्तु अस्मा
कं कार्यं न चलति महत्कठिन्वं वर्तते इति ब्रुवतः स्वगृहसमीपवासिनो नागरिकाः स्वसंबन्धिनो
वा अन्ये दीना जना वा कदाचित् किंचित् वस्तु याचितुं स्व निकटे आगताः तर्हि मात्मीतिकदापि न
वक्तव्यं तद्वस्तु निकटे वर्तते चेत् अवश्यं तेभ्यो देयं अस्तु अस्तु नीयतां इदं युष्माकमेव गृ
हं वयं वयं युष्मादीया एव यत् अस्माकं तत् युष्माकमेव अत्र विंता नास्ति सेकोचीन कर्तव्यः
यदा भविष्यति तदा दीयतां इति सुवचनेन तेषां आदरं कृत्वा याचितं वस्तु देयं अन्यथा महा
तदोषः समुत्पद्यते अत्राह महाराजो नलः याचमान जनमानस वृत्तेः पूरणाय वत जन मन

गुरुः
४६

यस्य तेन भूमिरिति भारवती वं मृदु मैर्नगिरिभिर्न समुद्रैः ३ सवमेतस्यार्थः याचमाना हि
हिरेहीति प्रार्थनां कुर्वतः ये जनाः तेषां मानस वृत्तेः विन्नया पारस्य मनोरथस्य इति याव
त् पूरणाय सफलीकर्तुं यस्य जनस्य अन्मन उत्पत्तिर्न भवति वत इति कष्टे तेन जने
न इच्छियं भूमिः पृथ्वी अति भारवती भवति तादृशेन जनेन भूमेः यावान् भारो जायते ता
वान् भारः दुर्मेः वृक्षेर्न गिरिभिः पर्वतैः न समुद्रैश्चतुर्भिः सागरे रपि न जायते याचमाने
षु नास्तीति यः वदति स स बाह्म महापाप इति भावः यदि तु ते याचितं वस्तु स्वस्ति निक
टे पि नास्ति तदा तु किं कर्तव्यं अथुना मन्त्रिकटे पि नास्ति अवश्यं भवद्भ्यो देयं स्थितं भवि

ष्यतिवेत्पुनर्हीस्यामि अथतुक्ष्माकर्तव्याशुष्माभिः इत्यादिवचनैः सम्यक्सुखीकर्तव्या अ
 न्येपि स्वकीयामनुष्ठाः स्वगृहे आगताः तदातेपिसम्यक् आर्तव्याः आगंतव्यं आगंतव्यं अत्रस्थे
 यं अत्रस्थीयतां इति तैः सह यथायोग्यं संभाष्य प्रत्युत्थानप्रणामादिकं विधाय तदनु रूपं आस
 नं दत्त्वा इत्थं प्रष्टव्यं कुशलिनः यूयं कुत आगता वृत्तं किं वर्तते अथ मंदं दर्शनं दत्तं जलं पीयतां ६
 इत्यादि पुनः पक्वान्नमिष्टानादिकं इक्षु द्राक्षादिकं दललीनारंगीफलादिकं वातेभ्यो दत्त्वा
 प्रीत्या भोजयित्वा मुखभुक्षार्थं तां दत्त्वादिकं देयं पुनरागमने किं प्रयोजनं किमुच्यते आतावि
 धेया इति पृष्ट्वा एवं रीत्या सर्वे स्वगृहे आगताः आप्तजनाः सज्जावनीयाः भवन्ति अलम

मतिवित्तरेण हेमनोहारिणि इदं यत् अस्माभिरुक्तं तत्सर्वं त्वमपि जानास्येव तथापि
 तव प्रीत्यै संक्षेपेण अयं प्रपञ्चो मया दर्शितः उदंतस्तव यं वक्ष्यामहे तत्समाकर्णय प
 रश्वः अस्मद्गृहे ब्राह्मणभोजनं भविष्यति पञ्चाशत्संख्याकाः षष्ठिसंख्याका वा ब्राह्मणानि
 मंत्रिताः सन्ति तदर्थं त्वत्पुत्रोऽवितं कर्म त्वमेव विचारय भोस्वामिन् श्रीमतां ईदृशीं विंताकु
 त आगताः आः परस्वः यायाः त्रिय आयास्यन्ति तास्ताः सर्वा अपि मया दृष्टाः ज्ञाताश्च भ
 वन्ति मया मक्रिया कौशल्ये दृष्ट्वा व्यामोहिताः संत्यः प्रत्युत स्वकीयमेव उपहासं हृदि नि
 धाय स्वगृहे प्रतियास्यन्ति न केचपि गुणोपुतासां अपेक्षया अहं नूनास्मि नहि भवंत

संमं
४८

विंताकरणयोग्याः श्वश्रुश्वश्रुरयोर्नाम उच्चैः करिष्यासि मममात्रासम्पत्कशिक्षिता स
र्वकार्येषु निपुणा अहं वर्ते यन्नुत्ते सामग्री कुत्र वर्तते अहं तु किमपि न पश्यामि प्रथ
मं तु दारुकाणि न संति डोणपत्रावत्पर्यं वरूनि पत्राणि अपेक्षितानि हे प्रिये वारुभाषि
णि श्रुणु दारुकाणि श्रानयितुं सुबुद्धिनामा १ धनपालनामा २ सुवतनामा ३ मणिकर्णना
मा ४ एते चत्वारः अस्मद्गृहस्थाः प्राचीनाः अनुचराः अन्ये पित्रयः किंकराः मम आश्रया कु
ठरा हि केशं वलं च गृहीत्वा प्रपूर्वेद्युः महारण्ये गताः संति केचित् भृत्या अथैव आगमिष्यं
ति पत्राणि आहर्तुं श्वः प्रातः काले एव कलिकानाम्नी ७ र्थं सर्वा सामग्री च यार मणीयत

गुरुः
४८

या कार्या यथा सर्वे ब्राह्मणाः संतुष्टा भवंतु तथा इदं तु तया मिष्टं न कृतमिति तव उपहा
समपि कश्चन माकरोतु त्वं हि महाकुलीना अति एतदर्थं मया उच्यते हे प्राणाधिके अथ
पर्यंतं लोके प्रतातिरस्ति तव नाम गृहीत्वा सर्वेषु कर्मसु गुणेषु शीलेषु शित्येषु च काश्चि
दपि वयं तादृशो न स्म इति सर्वा अपि स्त्रियः वदंति जातलज्जा श्वभवंति सर्वे अस्मत्सं
बंधिनः पुरुषा अपि तव कीर्तिं वार्त्तयंतः स्वकीयां स्वकीयां स्त्रियं धिक्कुर्वन्ति सर्वदा व
हिर्गत्वा मया पितथैव उच्यते मत्प्रियतम मया सदृशी कोविदपि स्त्री न पश्यामि अहमि
ति तस्मात् तव मम आवयोः पित्रादीनां च कुपशो यथान भवन्ति तथा त्वयान क्रियतां

संमं
४६

येयेवास्मन्नायायास्यंति तेषां तेषां स्त्रियोपि दस्यश्च भोजनार्थं च स्माभिर्निमंत्रिताः सं
त्यः आगमिष्यंति परंतु ताः स्त्रियः अत्र आगत्य तव शिल्पं दृष्ट्वा किं वदिष्यंति किं वा त्वां उ
पहसिष्यंति इति मरुती विंता मम हृदये जाता वर्तते एतत् सर्वं बुद्ध्या त्वस्य उचितं कर्म त्वमे
व विचारय भोत्सामि न श्रीमतां इदृशी विंता कुत आगताः आः परश्वः यायाः स्त्रियश्च
यास्यंति तास्ताः सर्वा अपि मया दृष्टा जाताश्च भवंति मम क्रिया कोशल्यं दृष्ट्वा ब्यामोहिता
ः संत्यः प्रत्युत त्वकीयमेव उपहासं हृदि निधाय त्वत्पुहं प्रतियास्यंति न केचपि गुणेषु
तासां अपेक्षया अहं नूनास्मि नहि भवंतः विंता करणे योग्याः श्वश्रुश्च भुरयो नमि उच्चैः

उक्तः
४६

ः करिष्यामि मम मात्रासम्पदं शिक्षिता सर्वकार्येषु निपुणा अहं वर्ते परंतु गृहे साम
ग्री कुत्र वर्तते अहं तु किमपि न पश्यामि प्रथमे तु दारुकाणि न संति डोण पत्रा वल्य
र्थं वरुनि पत्राणि अपेक्षितानि हे प्रिये वारुभाषिणि शृणु दारुकाणि आनयितुं सु
बुद्धिनामा १ धनपालनामा २ सुवलनामा ३ मणिकर्णनामा ४ एते च त्वारः अस्मद्गृ
हस्थाः प्राचीनाः अनुचराः अत्येपि त्रयः किंकराः मम आज्ञया कुठारादिकं शं वलं वगृही
त्वा प्रपूर्वेभ्युः महाराण्ये गताः संति केचित् भृत्यास्तु अपि गताः संति ते सर्वे मुक्ताणि दा
तुकाणि गृहीत्वा अद्यैव आगमिष्यंति पत्राणि आर्तुं श्वः प्रातः काले एव कलिकाना

संमं
५०

श्री १ मलयानाश्री २ सुलेखाख्या ३ सरलाख्या ४ एताश्चतस्रः श्रुत्याश्चतवर्किंकरीत्त्वमेव
प्रेषय मार्गे भक्षणार्थं सकृद्वर्णकविपिगादिकं ताभ्यो देयं हेमुदति श्रुत्यद्विभृता पृ
र्वेषुः राजाश्च स्मरन् रक्षाः सार्द्धं शतसंख्याकाः राजतमुद्राः श्रुत्वाभिः तव कर कमले दत्ताव
र्तते तन्मध्योपेवाशमुद्रात्कृत्वा स्नाणानां दक्षिणार्थं पृथक्स्थाप्य उर्वरिताभिः शतमुद्रा
भिः कृत्वा एतावता द्वयोः श्रुत्युक्तं वक्तुं श्रुत्यास्पति तेन च कार्यसिद्धिर्भविष्यति इति म
नसा विचार्य मम प्रियतरो भ्रातरौ तव देवरो वंद्यविद्योतविद्याविनोदनामानो वर्तते त
योः संमतिं गृहीत्वा मधुराक्षलवणकुटुककषायाख्यैः च दूरसेयुक्ता भोजनसामग्रीभ

उक्तः
५०

वत्पारवनीया भक्ष्यभोज्यपेयलेख्यवोद्य इति भेदेन पंचप्रकाराणि भोजनानि भवंति अपिच स
रोजलोचनानां श्रीतवननंदा कलावती एकाचारुवदना अपरा तव देवरोः पत्न्यो तिसृभिरा
भिः सह मिलित्वा संधानानि खाण्डकानि पर्यगच्छन्त्येव कर्तव्याः हे भ्रातः वंद्यविद्योत तव प्र
जावती दृशमुद्राः प्रार्थयित्वा कानिचिद्वस्तूनि श्रानयितुं आपणोगच्छ भोज्येषु भ्रातरः किंकिं
श्रानेयं वर्तते तत्कथ्यतां हे भ्रातः कार्कलं लेखनीं मेलानं दं च श्रानीय सर्वेषां तामानि मया
उद्यंते त्वं लिख तत्र गत्वा यथा प्रमाणं विचार्य श्रानय तत्र तावत् घृतं तैलं लवणं जीरकं
राम्भं शैलेयं वेसवारः हरिद्राश्चार्द्रकं तेनोवती वेल्लजं लवंगं लवंगचूर्णं च एताज्जा

संमं
५१

तिपत्रेवजातिफलं केसरं कस्तूरी कर्पूरं त्वचा त्वकत्रं खर्जूरं वातामंडाक्षा नारिकेलं निंबू
कं लघुनिंबूकं जंवीरं करंजकं प्रियाल इत्यादि अन्यदपि अपेक्षितं वक्तुं स्मृत्वा आनीयतां
हे कनिष्ठभ्रातः विद्याविनोद त्वमपि दशमुद्राः करे गृहीत्वा मिष्टानादिकं आनयितुं रुद्रे
व्रज भोगुरुभ्रातरः किं किं आनयामितत् आज्ञाप्यतां हे बालक त्वं किं न जानासि मां पृच्छ
सितथापि भृङ्गश्च समीचीनाभूषितासिताशर्करा अथ मिष्टानानि च घेहका क्षैरेध्वं
बालवा एतेषां आमोदिका भृङ्गाटकस्य कुण्डलिका ननु गोधूमस्य चणकानां मुद्रानां च
मोदकाः इत्यादि अन्यदपि आसन्नानां भोक्तुं योग्यानि आनय गृहे यद्यहं त्वमपेक्षि

गुरुः
५१

तंतत्सर्वं युवाभ्यां संपादनीयं अहं तु अलसो भवामि किमपि कर्तुं न शक्नोमि युवयोः
सतोः ईदृशमपि कार्यं मया कर्तुं मुचितं न स्यात् इति चिन्ते लगति भो इदं किमुच्यते भवद्भिः
आवां वती बहे श्रीमतां तु केवलमाज्ञा मात्रं अपेक्षितं गृहे वा बहिर्वीथ्ये कार्यं भविष्यति
तत्र तत् आवां करिष्यावः विंतामास्तु भवतां भो स्वामिन् खाण्डवानि संधानानि च कस्य क
स्य कर्तव्यानि तत् कथ्यतां अयि निर्लज्जे तव नासिका कुत्र गता इदं तु स्त्रीणां शास्त्रं त्वं
न जानासि मामेव पृच्छसि अहो मत्स्वं कुरु आर्यपुत्र सुखपूर्वकं आसने स्थित्वा अना
यासेनैव सर्वं कुरु सर्वं कुरु इत्युच्यमाने एतावान् अमः कुत आगतो भवतां मनसा वचसा

संमं
५२

कर्मणावभर्तुः प्रियं करोति इति हेतोरेव भार्यायां प्रिया इति व्यवहारः प्रसिद्धतरः भवद्वाज्ञां
विना किमपि कर्तुं न शक्यते मया अतो वक्तव्यमेव अधिप्रियतमे अतो तव बुद्धेऽश्नातुरी
ईदृशौरेव तव गुणैः अहं वदः शृणुवाणुवप्रकारं पटोलफलस्य आस्रधात्रीफलयोः
खर्जूरकरंजकयोश्चेति अयं वसंधानप्रकारः आर्द्रकपनसयोः आस्रधात्रीफलयोरपि
लघुनिंबकस्य तेजोवत्याः मूलककुष्माण्डयोश्चेति भोनाथ आस्रनिंबधात्रीतेजोवतीनां
पूर्वमेव संधानानि कृतानि सन्ति अन्यत्सर्वे अद्य करिष्यामि पायसस्य रसालायाश्च उप
कराणानि कानि कानि भवन्ति कथ्यतां हे प्रिये पायसस्य यथा आदौ तु समीचीनं दुग्धं ति

उरुः
५२

तानारिकेलं लवंगवर्णां वातामं जातिफलं प्रियाल इति केचित् खर्जूरं च प्रक्षिपन्ति र
सालाया उपकराणं वक्ष्यते यथा सांडं सुंदरं दधि किंविदुग्धं च सिताशालिजं लवंगं जा
तिफलं त्वक कस्तूरी दाक्षिणात्या एला इत्यादि घृतं तु उभयत्र अपेक्षितं हे प्रिये कूर्च
कावकर्तव्या हे आतरो पुवामपि शृणुतं पुनर्मयोच्यते त एतास्तु बहुविधा गृहेषु व
सन्ति परंतु ब्राह्मणानां यत्र यत्र ये घां इच्छा जाता तत्र अवश्यं देयं तस्मात्सुपांथं रता
तावन्ति वस्तूनि श्रानेयानि आढकी कराया माषा मुद्गाः तस्य संगतकुलत्वा अपि गो
धूमस्य मृदुलं पिष्टं शाकनामानि च उच्यन्ते तत्रादौ फलप्रकराणं पटोलं कण्टकिफलं

संमं

५३

कालापकं कोविदारः वृंताकं वर्म नखः विविणः रक्तकुष्माण्डं अलावुकं अलावु
कस्य वंजनेतु अस्तं तिलचूर्णं व अक्षयं प्रक्षेपणीयं कर्कटफलं कारवेले मूलकं निष्ठा
वाः पिण्डालुकं इति अथ शाकानि पालंकि शतपुष्पी सर्षपं राजिका त्वरी शैलेयं वं
दनी तण्डुली च शंकुराः पिण्डालुकशकं जलकंदं कुंडुरुकी शतावरी गोकर्णी इत्यादि
भोषाणाधीश पक्वान्नानि कानि कार्याणि हे प्रिये संक्षेपेण अहं वक्षि समाकर्ण
य कणिका घृतपूरः यावकं विंदताः शकुली कर्णशकुली क्षोदिका वटका वटिका
वेष्टनिका पौलिः अक्षयः दधिपूरं कथिका इत्यादि अन्यान्यपि खण्डाद्यानि ब्राह्म

गुरुः

५३

णसंतोषकराणित्वमेव विचारय हे भाविनि भूत इदानीं संस्था काल आगतः वयं पूजा
दिकं कुर्मः त्वं पाकं कुरु बुभुक्षालम्ना वर्तते भाजी द्वयं जयं वा कुरु कृशरं कर्पटिको व प
व एकं आस्रसंधानं दास्यमि राजौ दधि भक्षणां निषिद्धं वर्तते तस्मात् अथ तनं सत् यत्
तक्रं तेन सह भोक्ष्यामि वंजनेषु लवणादिकं नूनं अधिकं वा मा प्रक्षिप तथा कृते तु तुभं
सम्यक् वपेयं दास्यामि आहो त्वित् पुनरन्यं विवाहं करिष्यामि हे नाथ आयास्यतु नाम
अन्यारण्यं जातमम किं करी भूत्वा स्यास्यति भुञ्ज्यादिकं करिष्याति समकावाभीति क्ष
तिश्च कावा हे धर्ते मम भुञ्ज्यात्पक्वात वैव भुञ्ज्यात् करिष्याति या कनिष्ठा सा तु स्वामि

संमं
५४

नः अतिप्रियाभवति इति लोके प्रसिद्धिः दृश्यते तस्मात् मम प्रियतमा या तस्याः शुश्रूषा प्र-
त्युत त्वयैव कर्तव्या भविष्यति हे वतुर एवं तर्हि भवता सहैव गृहान्तां निष्कासयिष्यामि हे
भामिनि तर्हि त्वां कः पालयिष्यति हे कोत मम पुत्र एव सो पालयिष्यति हे मानिनि सपत्न्या
ईर्ष्या गृहात् मन्त्रिकाशनं तव उचितं यत्तु हे अविवेकिन् सकलगुणसंपन्नाया रूप-
वत्याः पुत्रवत्याश्च ममोपरि पुनर्द्वितीयविवाहकरणं भवतोपि न्यायं किल हे प्रियत-
मे विंतां मा कुरु न करिष्यामि पुनर्विवाहं त्वां वर्जयित्वा स्रष्टारसो मध्ये उत्तमां तिलोत्तमा-
मपि नृणां तुल्यामेव अहं मनो पृथिवीतले तु कृतव सपत्नी मिलति न कुत्रापि विंतां वि- युक्तं

हाय पाकं कुरु शीघ्रं मे भोजनं देहि त्वरितं भुक्त्वा कार्यार्थं वहिर्गंतुं वर्तते मम हेति र्दयं अ-
स्यां रात्रौ वहिः कवेश्या गृहे गंतुमिच्छति हे प्रिये अंजलिं वधा प्रार्थयामि मयि प्रसीद को-
पं दूरीकुरु क्रोधवशादेव मामपि यद्वा तद्वा वदसि कीदृशी तव बुद्धिर्भक्तिश्चास्थिता अधु-
नानुविपरीता जाता किं तदुक्तं ग्रंथांतरे कदापि न भवेत् नृणां कोपः सर्वापहारक इति स-
तस्यार्थः नृणां नराणां सर्वापहारकः सर्वेषां इष्टपदार्थानां अपहारकः विनाशमूलक-
कोपः क्रोधः कदापि कस्मिन्नापि काले न भवेत् सा भवतु इति कस्यचित् दयावान् पुरुषस्य
इयं उक्तिः हे मनोवल्लभे मम वहिर्गमनकारणं तु श्रूयतां राजद्वारात् मम आकारणा-

संमं
५५

र्थवरद्वयं वात्रये वा राजपुरुषाभ्यागताः स्थिताः त्वयापि ते दृष्टा एव अद्य तत्र मरुती सभा
जायते यथा सकलदेवगणैः सह वासवः सुधर्मा अधिवसति तथा परमया शोभया भास
मानो मरुता प्रतापेन विधत्त समस्तशत्रुमण्डलः यथानीति पालितवृद्धीतलः परमेण आद
रणवदुधनदानेन वसंतो धित आसन्नगणः निखिलभूपालकुलतिलकः अस्माकं श्रीमहा
राजाधिराजः युवराजचक्रराधिपतिसेनाधिपति सविधादिभिः अन्यैश्च पार्श्ववर्तिभिः सहि
तः सन् सभां च आसीत् तत्र च गुरवः पुरोहिताः अन्ये सर्वे सकलशास्त्रतत्त्ववेत्तारः पण्डिताश्च
गताः सन्ति पण्डितानां महान् विवाहो जायते देशदेशस्था वार्ताश्च बह्वो भविष्यन्ति नर्तका

गुरुः
५५

नांगणिकानां वनस्पत्यायनादिकमपि कारयिष्यति भूपतिः एतदर्थं मया गम्यते रात्रेः प्रहरद्व
योत्तरं अहं आयास्यामि तावत्पर्यंतं त्वमपि पुस्तकादिकं अवलोकयन्ती सती कतिपयाभिः
किंकरीभिः साकं निर्भयं यथा स्यात् तथा कपाटं दत्त्वा प्रतिष्ठेथाः अये प्राणवल्लभश्च दिवसे ग
म्यतां रात्रौ किमिति अयं केशः अयि सुशोभे किं कर्तव्यं अस्माकं सर्वप्रकारेण पालकः पितृस
मः सर्वोपि महाराज एव अस्ति तेन आदरपूर्वकं आहूतेन मया कथं शल आहो उद्ध्वं घातुं
गृहे स्थातुं शक्यं तदा तातु अवश्यं पालनीया हे आर्यपुत्र अत्तर्हि परंतु तत्रत्याः सर्वा अपि
रमणीया वार्ता मयं कथनीयाः हे प्रियतमे त्वया तथा अनुक्रेपि अहं स्वयमेव कथयिष्या

संमं
५६

मि अर्थवार्ताप्रपंचातिष्ठतुतावत् हेसुतनु पूर्वश्रुतिप्रमाणंदत्तापितरिपयोवएकवचनं
प्रयोज्यं इति यत्तवयंश्रवोवाम तत्तुतुभंरीतिप्रदर्शनार्थं अर्थस्ततस्याः श्रुतेः स एव प्रामा
णिकात् बहुवचनाप्रयोगः पितरिभर्तृश्च इत्यपिश्रुत्यंतरमस्ति इति वदंति पितरिपितृवि
षये भर्तृरिपुरुषविषयेव बहुवचनस्य अप्रयोगः प्रयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः युक्तं वै तत् पितृ
भर्त्रोविषये बहुवचने प्रयुज्यमाने सति मातरिस्त्वस्मिंश्च व्याभिवारसंभवात् यदितु बहुवचने ए
व आग्रहः तर्हि तयोः अप्रभावे बहुवचनमादरार्थं वक्तव्यं इति भाष्यकारसिकाकारकात् दी
नां वचनात् पूर्वश्रुतिदत्ताद्वा पूजार्थं बहुवचनं प्रयोक्तव्यं अथवा श्रीमत्शब्दो भवत्शब्दे

गुरुः
५६

वा एकवचनत्वेन प्रयोज्यः चिंतयानास्ति युष्मच्छब्दस्य एकवचनं तु मान्यजनेनैव प्रयोज्ये स
तां संप्रदायो नास्ति पितृभर्त्रोः एष्टतस्तु बहुवचनं न प्रयोक्तव्यमेव यदिकदाचित्तत्रापिव
बहुवचनाग्रहः स्यात् तर्हि पितृचरणाः पतिचरणाः इत्यादिकयारीत्या भाषणीयं न तु पित
रः भर्तारः इति द्विक इदं च श्रुत्यंतरं श्रीमद्गुरुचरणानामपि संमततममस्तीत्यलं भोस्वा
मिन् सध्वानां स्त्रीणां तु देवतायाः पूजादिकमपि विहाय स्वपतिभुश्र्वा एव मुख्या म
नोवाक्कायकर्मभिः सर्वदा स्वपुरुष एव सेवितुं योग्यः निजस्वामिनितुष्टे सति सर्वे देवाः
संतुष्यंति न त्वन्यथा इति संतः प्रवदंति लोकेऽपि यावुद्धिमत्यः कुलांगनावर्तते ता अपि

संभं
५७

स्वामिनमेव संसेव्यतिष्ठंति इति व्यवहारप्रातिद्वतया दृश्यते तत्कथं पत्युः सेवया देवता
नां संतोषता जायते तत्र परं कुतूहलं मम जातं वर्तते यदि प्रियतमा यो मयि कृपा वर्तते
चेत्कथं तां अपिलोललोचने मम कृपा त्वयि न स्यात् चेत् कुत्र स्यात् शृणु उच्यते देव
तास्तु भक्तेः अधीना भवंति यो यस्य भक्तिं करोति तद्गुणैर्वदेवा स्मिच्छंति तथा वस्तुतिः व
र्णानां देवता विप्रः शिष्याणां देवता गुरुः पितृवदेवता पुंसो योषितां देवता पतिः ४ अ
मुष्याय मर्थः वर्णानां ब्राह्मणा क्षत्रिय वैश्य भूदाणां विप्रः ब्राह्मणः पुंसो पुरुषाणां यो
षितां स्त्रीणां इतरत्स्य च एव शब्दोपि भिन्नक्रमः विप्रगुरुपितृपतिशब्दानां अंत्येपियो

गुरुः
५७

जतीयः तेन नाम इति भावः इति हे सुंदरि अत्र कस्याश्चित्पतिव्रताया ब्राह्मणा मरुती अ
मुतापीराणिकी कथा वर्तते संक्षेपेण सामयोज्यते त्वं वतां संश्रुणु पूर्वसमये कुत्र विदेशे सो
मदत्तनामा ब्राह्मणा आसीत् सवमहापापिष्ठः कुत्सितकर्मा वेदाध्ययनरहितः स्वभार्या परि
त्यज्य सदा वेश्यायामेव रतः गृहे पित्रा अर्जितं बहु द्रव्यमपि सर्वं वेश्यार्थमेव व्यर्ध्वकार ए
कदा तु तस्य तादृशकर्मवशात् सर्वांगे कुष्ठरोग उत्पद्यते स्म सोऽपि पक्वः अति दुर्गंधात्तेन श्र
तः रक्तपूययुक्तश्च सद्विजः वेष्यायापि निष्कासितः धनमपि सर्वं तया हृतं तदनंतरं भ
क्तिमती बुद्धिमती उत्तमशीलयुक्ता वराकी मित्रवती नाम्नी तस्य ब्राह्मणी गृहे स्थिता तया

संमं
५८

स्वर्गहेसमानीय परमया भक्त्या सुखपूर्वकं शयायां संस्थाप्य भोजन दानादिना मुश्रूषया च सप्र
सीदति तथा सर्वतः सेवनं शकरोत् अथ कस्मिंश्चित्समये तु उपस्वर्गहं राज्ञो वेश्या गृहे नर्तकाः
नृत्यतुः ततस्तच्छ्रुत्वा सोमदत्तोऽपि मित्रवतीं प्रत्याह हे प्रिये नृत्यं द्रष्टुं मम इच्छा जाता तत्र शी
घ्रं मो प्रापय इति तदा कार्पण्यपत्युः आशामनुलंघयंती सा पितृसीत्येव श्लोक इत्युक्त्वा स्वपृष्ठे त
मारोहयित्वा तत्र प्रापयत् नृत्यं च सम्यक् प्रादर्शयत् पुनस्तंगृहीत्वा गृहं गंतुं प्रवृत्ता तत्र
च मार्गे कश्चित् माण्डव्य नामा नामाधिराजपुत्रध्वेः अयं वीर इति बुद्ध्वा राज्ञ आसां स्वीकृत्या
शूले समारोपितः स्थितः एतच्च मित्रवत्या ज्ञातं न स्थितं मार्गे जनसंकीर्णत्वात् सपुरुषा

उक्तः
५८

मित्रवती तत्र शूले संघृष्टा ततः शूलकंपनेन विवृद्धवधः समुनिः अत्यंतं कुपितः सन् मि
त्रवतीं शशाप रेडुष्टे अस्यां अवस्थायां मम वयाय तत्त्वया वर्द्धिता मृतश्च यावत्सूर्यः उ
देति तावत् तव पतिर्मरु इति तं वशापं श्रुत्वा तपस्विनी सापि निर्मिता सती तूष्णीं निज
गृहे गत्वा शयायां पतिं स्थाप्य तस्य सेवादिकं वृत्त्वा पत्युः पादसन्निधौ उपविश्य कदापि
सूर्योदयो मा भूत् इति हेतोः स्वपुरुषे एव मनः प्रणिधाय महातपश्च वारं अथ व्यतीता
निदिव्य द्वादश सहस्राणि वर्षाणि सूर्योदयो न व भूव त्रिषु लोकेषुपि महान् हाहाकारः
समजायत ततो नंतरं सर्वदेवाः मघयश्च ब्रह्मशराणां अगच्छन् तत्र हि वस्त्राणां नत्वात्क

संमं
५९

त्वाचलोकवृत्तांतं कथयामासुः ततो भगवान् ब्रह्मापितान् देवान् गृहीत्वा वैकुण्ठाधिवा
सिनः परमेश्वरस्य विष्टोः शरणं गत्वा चतुर्वेदीकृताभिः कृतिभिः रमणीयाभिः पूजाभिश्च
भगवंतं तोषयित्वा आश्चर्यमयीं विज्ञप्तिं मकरोत् तद्ब्रुत्वा मनसि विचार्य भगवता श्रवो
धि इदं तु पतिव्रताया ब्राह्मण्या मित्रवत्या कृतं कर्म भवति इति तस्मात् तत्र गत्वा सा एव
ब्राह्मणी प्रार्थनीया इति च निश्चित्य तैर्वस्त्रादिदेवैः सह श्रीभगवान् तत्र मित्रवतीं समीपे
गतः सर्वे देवैर्नमस्कारादिना बहुशः प्रार्थितापि मित्रवती तान् देवान् पश्यंती इव तद्वत्
असिं शृण्वंती इव स्वकीयं तपः कार्यं न तत्पात्रं अथ विस्मितः श्रीभगवान् देवान् सुवाहीत्

उक्तः
५९

हे देवाः एकः कश्चन उपायस्तु वर्तते यदि यूयं मन्यध्वे वेत् इति ततो देवाः उचुः हे भगव
न् को वा स उपायस्तं अनुब्रूहि वयं अवश्यं करिष्याम इति ततो भगवान् अब्रवीत् हे
देवाः शृणुध्वं दण्डकारण्ये सन्निधौ अत्रिना मामरुषिं तिष्ठति तस्य धर्मपत्नी महाप
तिव्रता उत्तमज्ञानवती अनुसूयानां सर्वदा त्वा मिना सह तत्रैव तपः करोति सा यदि
कदाचित् अस्मद्बोभिर्लोकानामुपकाराय अत्र आगत्य एनां ब्राह्मणीं स्मारयिष्यति
बोधयिष्यति तदैव एषा ब्राह्मणी स्वप्रतिज्ञां त्यक्ष्यति अन्यथा तु न त्यजेत् यथा मा
ण्डव्यशापोऽपि वृथान भवेत् इयं मित्रवती च विधवा मा भूत् तथा कर्तुं अनुसूया

संमं
६०

सर्वसमर्थावर्तते इति तदाकार्यं तं भगवंतं प्राणम्य सर्वदेवाः अस्तु इत्युक्त्वा दण्ड
कारणं जग्मुः तपस्विनीं पुण्यदर्शनां अनुसूयां दृष्ट्वा महता हर्षेण प्राणतिं चक्रुः स
हर्षेः पत्नी सापि प्रसन्ना सती तेभ्यश्चाशिवोदत्वा तानुवाच हे देवाः युष्माकं किं
कार्यमस्ति तत्कथ्यतां अहं साधयिष्यामीति ततो देवा अपि सर्ववृत्तांतं कथयं
वभूवुः अनंतरं महत्या रूपया आविष्टा अनुसूया पिशी घृतं त्रगत्वा मित्रवती
प्रत्याह हे भद्रे त्वयि वक्षोजलीन् देवान् पश्य भवती सकाशं आगता अत्रैः पत्नी
अनुसूया नान्नीव मां व विलोकय त्वानमस्करोमि लोकानामनुग्रहं कुरु किं ते

गुरुः
६०

मनसि वर्तते तत्कथय सर्वमहं करिष्यामि बहुकालेन सूर्योदयं विना देवताः न भव्यन्
व्याकुलाः विह्वलाः दीनाश्च जाताः संति मनुष्यादीनां प्राणिनां तु का कथा तस्मात् प्रसी
द इति एवं श्रुत्वा मित्रवती प्रोवाच हे मातः अनुसूये सूर्याय उदेतुं तदास्यामि अन्य
था मा एवमस्य मुनेः शापात् मम पतिर्मरिष्यति मम तु पतिरेव दृष्टः न तु देवताः न च
मुनयः नापि मनुष्या इति तद्ब्रुत्वा अनुसूया पुनस्तानुवाच हे मित्रवती धन्या त्वमस्ति
भवत्याय उक्तं तनु सत्यं परंतु क्षमां कुरु यद्यपि नमः शापात् तव भर्तुर्मृत्युस्तु अक
श्यं भावि तथापि योगबलेन सद्य एव अहं पुनर्जीवयिष्यामीति हे प्रियतमे इत्यनु

संमं
६९

सूयायावचनं श्रुत्वा अस्तु क्ता तया मित्रवत्या यदा तपस्त्यक्तं तदा भगवानपि स ह्यत्र
किरणमाली जयत्रयं प्रकाशयन् सन् उदयां वभूव सोमदत्तोऽपि यं च त्वं श्रयासीत् त
त्क्षणेऽस्य अनुसूया पितृ तपः प्रभावात् पुनर्जीवितः हे प्राणवल्लभे इदमेकं महदाश्च
यं तत्र जातं कुटुम्बलितो गोपि सद्विजः मृतः सन् अनुसूयायाः प्रसादात् सुकुमारतरः
शरीरं श्रवाप तदनंतरं तयोर्भगवतोऽनुसूया मित्रवतोः सामर्थ्यं दृष्ट्वा विस्मिता
ः जातरोमावाः सर्वदेवाः साधुसाधु इति शब्दायमानाः संतः मित्रवत्ये सोमदत्ताय च
यद्येवैवरे हत्वा सखधाम प्रत्यागच्छन् हे ललितो गि तव प्रीत्यै पतिव्रताया इयं कथा

उक्तं
६९

मया कथिता अस्मिन्नेव प्रसंगे पतिव्रतानां कुलवधूनां लक्षणभूतं सुपरं श्लोकमपि समाक
र्ण्य गतागतकुत्सरं नयनयो रणं गावभिस्मितं कुलनतक्रवा मधुर एव विश्राम्यति वच
ः प्रियतमं श्रुते रतिथिरेव कोपक्रमः कदाचिदपि वेत्तदा मनसि केवलं लंभं ज्ञाति ५ अथ
मपि व्याख्यायते कुलनतक्रवा नतेन मे क्रवो यासां कुताः नतक्रवः कुलस्य नतक्रवः कुलन
तक्रवः तासां कुलनतक्रवां कुलीनानां स्त्रीणां इत्यर्थः कुललक्षणं यथा यः सदा वारवा
न्वंशः कुलमित्यभिधीयते इति यो वंशः सर्वदा श्रान्तिरनिष्टः स एव कुलशब्देन गृह्यते
तादृश कुले जातानां नारीणां मेव इदं लक्षणं नयनयो र्नेत्रयो र्गतागतकुत्सरं गते इ

संमं
६२

रोत्सारणं आगतं आकुंचनं तयोः कुतूहलं कोतुकं अपांगावधि अपांगशब्देन नेत्रप्रांत
देशः तत्पर्यंतमेव विश्राम्यति तिष्ठतीत्यर्थः नहि पतिव्रताः स्त्रियः येन केनचित् प
रपुरुषेण सह नेत्रपातादिकं कुर्वन्तीति भावः तासां स्मितं ईषडास्यं अधरे एव अ
धरोष्ठे एव विश्राम्यति ननु कुलोगनाः उच्चैः स्वरैरेण हंतमूलं प्रदर्श्य हसन्तीत्याशयः
तासां वचः वचनं प्रियतमश्रुतेः स्वस्वामिकर्णस्यैव एव शब्दोभिन्नक्रमः सतिथि
गोचरं भवतीति शेषः नच कुलवधूनां वचनानि अथः कश्चित् शृणोतीति भावः अतए
व श्रुतेरिति एकवचनं निजपतिरपि प्रपयाभाषितं वचनं तस्यामुखसमीपे एव नीत्वा

पुरुः
६२

एकेनैव कर्णेन शृणोति ननु द्वाभ्यां किमुत अन्ये पुरुषा इति तात्पर्यं किं वचन इत्येक
वचनमपि अल्पभाषणतां धनयति तासां कोपक्रमः क्रोधस्य उदयः कदाचिदपि क
स्मिंश्चिदपि कालेन जायत इति यदि कदाचित् ज्ञातश्चेत्तदा मनसि चित्ते एव केवलं म
ज्जति निलीयते इत्यर्थः नहि कदापि कुलभूषणाः स्त्रियः बहिः प्रकटकोपेन विहता भ
वंतीति भावः भो स्वामिन्महत्या रूपयाममहृदये वर्तमानो बहान् अज्ञानराशि ईराह
तो भवताममबुद्धिश्च निर्मला ज्ञाता सर्वसंशया अपि भिन्ना एव अधुना इतः परमपि
किंचित् प्रष्टुमिच्छामि प्रथमे कुसुमे सर्वानंदमयः नित्यश्च एकः परमात्मा वासुदेवस्य

संमं
६३

व अन्यत्सर्वे इदं जगत् मिथ्या भूतं इत्यादिकं आत्मा रामपण्डितस्य वेदांतिना पुत्रेण दे
वदत्ताय उक्तमिति श्रीमच्चरणाय बद्धं तत्कथं भगवतः कृष्णवन्द्यस्य सर्वसुखदायक
त्वं कीदृशः स भगवान् कथं वा तस्य उत्पत्तिः नित्यश्च कथं अयं संसारश्च कथं तु कृष्णः क
थं च अस्य मिथ्यात्वं हे दयालय यदि सहं भवतः प्रियतमा तर्हि कथं तां हे प्रियदर्शने
भृङ्ग सर्वेषां ईश्वराणां मध्येऽपि परमेश्वरस्य श्रीवासुदेवस्य उत्पत्तिः केन ज्ञायते केन वा
वक्तुं शक्यते निराकारः सच्चिदानन्दरूपः स भगवान् अनादिर्भवति अयं परमेश्वर ईदृ
शी भवति इति ज्ञातुं वक्तुं ब्रह्मादयो देवाः भूतभाविष्यद्वर्तमानकालवेदिनः नारदादयो

गुरुः
६३

वेदा मुनयश्च समर्थान् भवन्ति अत्यबुद्धिना मनुष्येण मया एतादृशो भगवान् इति स्म
र्तुमपि कथं शक्येत न कथं विदुषि तर्हि तस्य गुणानेव वर्णयितुं शक्यं इति कदाचित् त्वं ब्रूषे ए
वमपि भगवद्गुणान् साक्षाद् वर्णयितुं ब्रह्मा चतुर्भिर्मुखैरपि न शक्नोति षाड्मुखैः त्वं
होपि न समर्थः सर्पराक्षशेषश्च सहस्रवदनैः कृत्वापि समर्थो न भवति ऋक यजुः साम
अथर्वसंज्ञकाश्चत्वारो वेदाः अष्टादशपुराणान्यपि भगवतो महिमानं न विदन्ति अ
हं तु सकमुखः तत्रापि अतिमूर्खः कथं भगवद्गुणवर्णने समर्थो भवेयं हे ब्राह्मण्यने
तादृशं परमेश्वरं वर्णयितुं क्व किं ममोपहासं कुरुष्व त्वमपि पण्डिता एव ससि किं

सं सं
६४

न जानाति भगवान् वर्णयितुं शक्य इति तथापि मत्प्राणाधिकप्रियायास्तव प्रीत्यै श्रीम
कुरुजनानां वशांस्मिन्वास्मत्वायथा कथं चित् श्रुं ववामि सपरमेश्वरः नारायणस्तु नि
तो भवति न हितस्य उत्पत्तिरिति न तस्य बालता न वतस्य दृढता न हिततस्य नाशः परंतु स्व
कीयया लीलयारजोगुणं स्वीकृत्य ब्रह्मरूपेण इदं स्वर्गमनुपातालरूपं जगन्नयं उत्पद
यति सत्त्वगुणमंगीकृत्य विष्णुरूपेण पालयति तमोगुणं गृहीत्वा महेश्वररूपेण संह
रयति कल्यांते कल्यांते ब्रह्मादीनां सर्वेषां मयि प्रलय एव जायते तत्रैव भगवति गत्वा
स ते वसादयः विलीयंते स एव भगवान् सकाकीति श्रुति वेदांतसिद्धांतज्ञैः श्रुतयश्च

गुरुः
६४

स एव कथ्यते तस्मात् भगवतः वासुदेवापेक्षया सकलसुखालयः नित्यपदार्थो नो नास्ति
एव अस्मिन् संसारे तु यथा आपः तेजः वायुः आकाश इति पंचमहाभूतानि कथ्यंते स तन्म
यमेव शरीरं वर्तते भगवन्मायया निर्मितः श्रयं संसारः उत्तरतरो भवति पद्मपत्रस्थज
लविंदुवत् अनित्यः शशशृंगसदृशो मिथ्यारूपश्च भवति पुनः पुनः जन्ममरणदीनि
बहुतः खान्द्यपि इहैव संति ये तु धर्मवन्तो जनाः ते तु प्राणत्यागानंतरं स्वर्गलोकं प्राप्नुवं
ति यावत् प्राणं वर्तते तावदेव सुखभोगान् भुक्त्वा धर्मसमाप्तौ पुनः स्वर्गात् श्रुत्रैव नि
पतंति वारं वारं श्रुत्रस्य दुःखं भुंजते येषां पापिनो मनुष्यास्ते पितरौ बाहीन नरकान् ल

संमं
६५

भंतेतत्रचयावत्पापंतिष्ठतितावत्तयमराजयातनांशुभूयपुनः इहैवआगच्छंति एवं
रीत्यापुनःपुनःसुखदुःखानुभवंभूलोकेकुर्वंति जनाःपुण्यपापयोःउत्पादकश्चअयमेव
संसारःसर्वपापपुंजाज्जायते यस्यसांसारिकेषुविषयेषुप्रीतिर्नास्ति सजनोहिपुण्यभाक्
भवति हेवरवर्णिनि अतएवायंसंसारस्तुच्छइत्यवेहि सांसारिकविषयनिवृत्तिश्चज्ञानंविज्ञानं
जायते तादृशविषयनिवृत्तिमंतरा श्रीपरमेश्वरपदप्राप्तिश्चनस्ति येजनाज्ञानेनसंसारविष
यान्छित्वाभगवच्चरणकमलंलभंते तेषांतुनिवृत्तिःकदापिनजायते संसारंचनैवपश्यंति
तथाचभगवन्नीतायांश्चर्जुनंप्रत्याह भगवान्स्वयमेव देवीस्तेषांगुणमयीमममायादुरत्यया

गुरुः
६५

मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिने ६ अस्यवश्यंव्याख्या हेश्चर्जुनइतिअध्याहारः देवीश्चुताश्चा
श्चर्यरूपाइतिथावत् गुणमती सत्वरजस्तमोगुणयुतादुरत्ययादुःखेनअत्ययोनाशोयस्याःसा
दुरंताइत्यर्थः हिइतिनिश्चये एषासंसाररूपामममायाभवतीतिशेषः हि यस्मादिति वा तस्मात्
येजनाःमामेवप्रपद्यंतेप्राप्नुवंतिनाशमितिभावः तेजसासनांमममायां तरंतिइति अन्यदपित
त्रोक्तंभगवता वदूनांजन्मनामंतेज्ञानवात्प्रपद्यते सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंब्रजइति
व हेश्चर्जुन योज्ञानवान्पुरुषःसर्वदूतांजन्मनांश्चंतेपिमांप्रपद्यतेप्राप्नोति तस्माच्चमपिस
वदूनांजन्मनां सर्वधर्मान्स्वर्गकामादीन्परित्यज्यवर्जयित्वाएकंमांकेवलंमामेवशरणंब्रजगच्छ

संमं
६६

इत्यर्थः हे भाविनि त्वस्मिन् जगति सर्वे जनाः कामक्रोधलोभमोहमदमोसर्यैः पूर्णहृदयाः संति ते
षां ज्ञानं कथं भवेत् एते कामादयस्तु केवलं अज्ञानमूलका एव भवंति भो आर्यपुत्र संप्रति ये
कामादयः षडुक्ताः अहं तान्न वेत्ति तस्मात् तेषां अर्थः लक्षणानि च कथ्यतां हे बुद्धिविलासि
नि संभ्रान्त क्रमेण वयं ब्रूमः विषयाणीयपदार्थः काम इति कामलक्षणं अर्थः १ त्वस्मिन् अवि
द्यमानस्य दोर्लभ्यस्यापि वस्तुतः या विषयाणीयता प्राप्नुमिच्छासकाम इति १ कामादिप्रतिधा
ते सति विन्नभूनेत्रमुखविकारविशेषः क्रोधलक्षणां कामादीनां प्रतिघातो नाशः अत्र आदिश
यन् क्रोधं विहाय उर्वरिता ते एव पंचग्राहा तस्मिन् सति विन्नवृत्तेर्विकारः प्राप्तिः परुषवाकवञ्ज

उक्तः
६६

यात्राश्च कृताः एतावेतो ब्राह्मणाश्च भोजिताः इत्यादि स्वस्त्याधर्मस्य ध्वजीकरणमेव हे भइत्य
र्थः सुकृतेन च कीर्तयेदिति भावतवचनात् त्वेन कृतस्य सुकृतस्य धर्मस्य यत् कीर्तनं तत् दोषावरुं
भवतीति भावः २ इतराधिकत्वधीरहंकार इत्यहंकारलक्षणां त्वस्मिन् इतरे ये जनास्तेषां मपेक्षया
या बुद्धिः स अहंकार इत्यर्थः २ हे हृदयानिधे तर्हि कीदृशा जना ज्ञानं लभन्ते येन परमात्मा लभ्यते
तत् कथं यावत् कुरुमर्हति भवच्चरणाः हे प्रियतमेश्वर शमदम उपरति तितिक्षा समाधानश्रद्धा
भिः षड्विः कृत्वा ये जना अहर्निशं भगवंतं सेवन्ते ते जना ज्ञानं लब्ध्वा श्री परमेश्वरपदकमलं प्राप्नु
वंति तेषां पुनः संसारजन्मं सुखदुःखादिकेनैव जायते हे हृदयालय तेषां समाधीनां घट्टामपि

संमं
६८

लक्षणानिमांश्चावय हेसुकुमारावयवे वयं ब्रूमहे अथशमलक्षणं अंतरिंदियनिग्रह
तिशमः अंतरिंदियं मनस्तस्य निग्रहो वशीकरणं सशम इत्यर्थः अथ दमलक्षणं बहिरिं
दियनिग्रहो दम इति बहिरिंदियाणि तु दशसंति तथाहि वाक् पाणि पाद पायु उपस्थ इमा
नि पंचकर्मेन्द्रियाणि इत्युच्यंते वक्षुः श्रोत्र घ्राण जिह्वा त्वक् एतानि पंच मनसा वसत रुच दृष्टा
नंदियाणि इति कथ्यंते एषां दशानां निग्रहः स्वायत्तीकरणं दम इत्यर्थः २ अथ उपरतिल
क्षणं पुनर्विषयप्रवृत्त्यनुत्साहकरणेन स्थिरीकरणमुपरतिरिति निगृहीतानां तेषां व
हिरिंदियाणां शब्दादिविषये या प्रवृत्तिस्तस्या अनुत्साहकरणं तत्र सर्वथानगच्छति येन ह

गुरुः
६८

तिविशेषेणानेन स्थिरीकरणं निश्चलीकरणं उपरतिरित्यर्थः ३ अथ तितिक्षालक्षणं शीतो
ष्णादिद्वंद्वसहिष्णुता तितिक्षा इति शरीरधर्मस्य शीतं शैत्यं उष्णः घर्मः तज्जन्यं यत्तु सुखदुःखा
दिकं तस्य सहनेति तितिक्षा इत्यर्थः ४ अथ समाधानलक्षणं निगृहीतस्य मनसः अवगाहो
तदनुगुणविषये समाधिः समाधानमिति शब्दाविषयेभ्यो निगृहीतस्य मनसः अंतःकरणस्य
तदनुगुणेषु तस्य उपकारकेषु अमानित्वादिसाधनविषयेषु समाधिः नेरंतर्पणं चिंतनं स
माधानमित्यर्थः ५ अथ अकालक्षणं गुरुवेदांतवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा इति ६ एवं दवा
पिज्ञानसाधना एव भवति तल्लक्षणं तु परदुःखप्रहाणे दद्यादिति परस्य अनास्य यदुःखं

संमं.
६६

तस्य प्रहाणां नाशः तस्य या इच्छा सा दया इत्यर्थः अतः दीनं जनं दृष्ट्वा एतदुःखं कथं मया परि
कृतं यमिति हृदयद्वी भवनमिति ज्ञानवतः सवजायते न तु मूढस्यैव कथितं तत्त्वं अनेन प्र
कारेण तादृशं संसारनिवर्तकं ज्ञानं प्राप्य आनंदरूपः परमात्मा वासुदेवो लभ्यते ततो न
तरं इदं जगत् स्य घृतया मिथ्याभूतमेव भासते तथा च एतादृशस्यैव कस्यचि ज्ञानवतो भ
गवद्भक्तस्य वचनामृतं निरतिशयसुखाद्योत्प्रेक्षाशेषपरेस्मिन् कथमिदमविवेकादुच्य
ते लक्ष्मणिव कनुगतमधुना तद्देशिको वा श्रुतिर्वा परमविमलबोधेभ्युत्थिते ह्येन ज्ञाने
८ निर्गतः अतिशयोक्त्या तत्तत्तिरतिशयं यस्यापेक्षया अतिशयपदार्थः अतो ना

उक्तः
६६

स्तीत्यर्थः एतादृशो यत्सुखं तस्य अस्मिन् समुद्र इव आकर इति यावत् पुनः कीदृशः स्वस्य तेज
सा प्रकाशमान एतादृशो परे उत्कृष्टे पुनश्च परमः उत्तमः विमलः शुद्धः यो बोधः ज्ञानं तत्त्व
रूपे एतादृशो अस्मिन् वासुदेवे भगवति मम हृदये इति शेषः अभ्युत्थिते उदिते सूरतिसती
त्यर्थः नु संशये इदं जगत् लक्ष्मणिव माला सर्प इव अविवेकात् मोहात् कथं उचितं तत्
जगत् अधुना अस्मिन् समये कृतं देशिकः गुरुर्वा कुत्र गतः श्रुतिर्वा कुत्र गता इति अहं न
जाने किमपि न वेद इत्यर्थः मनः द्वितीयं किमपि न भासत इति भावः हे प्रियतमे इत्थं ज्ञाने
न भगवत्साक्षात्कारे कृते इदं जगत्त्रयं मिथ्याभूतमेव प्रकटीभवति अतएव इदं जगत्तुच्छं

संमं
१०

मिति आत्मारामपण्डितस्य वेदांतिनः पुत्रस्य वचनं संगच्छते तथा त्वमपि एतत्सर्वं श्रुत्वा भि
रुक्तं बुद्ध्या त्मन्नामनसा विचार्य यत्साधु मन्यसे रोचसे यत्र तव श्रेयः पश्यसि तथा तथा कुरु
भो त्वामिन् भवच्चरणक्षपया धन्यतराश्च हं जातास्मि मम जन्मनः हेतुर्भूतो मातापितरौ वरुणा
थो जाताौ मम कृतार्थता किमुवाच्या यत इयं गीर्वाणवाणी श्रेष्ठतो मया ज्ञाता मम अज्ञानेनैव
सर्वं विनष्टं अतः परं तु लौकिकी पापराणां भाषा वक्तुं मनोपिन लगति पुत्रं वसन्त्येकस्य ह्यमेव
पाठयिष्यामि अपि च कामाक्षीन्परित्यज्य शमाक्षीनभ्यस्य संसारनिवर्तकं ज्ञानं लभ्यते ते
न व सर्वसुखमूर्तेर्भगवतः पदं प्राप्यते ततश्च पुनः जन्ममरणादिदुःखस्य निवृत्तिर्जीयते इ

उक्तं
१०

ति गुणतममपि वचनात् मृतं श्रीमच्चरणौ रुक्तं संसारसागरतरणोपायोपि कथितः अ
हं वपर्वैः शिष्टैर्षत्कर्म कृतं अस्ति तदेव करिष्यामि परं तु एकः कश्चन महान् मम संदेहो
विद्यते सोऽपि भवच्चरणौ रेवद्धेनवाः सर्वेषां देवानां मध्ये शिवविष्णुश्रेष्ठौ भवतः तयोर्म
ध्येऽपि विष्णुरेव श्रेष्ठो न तु शिव इति केचिद्वदन्ति अपरे तु शिव एव श्रेष्ठो विष्णुस्तु न इति व
दन्ति तत्र विष्णुः श्रेष्ठः आहोस्ति तश्चिव इति मम संशयः हे प्रियतम मे शृणु तयोः श्रीपर
मेश्वरयोर्हरिश्चंकरयोर्भेदस्तु वतु भविष्येः कृतो नास्ति अद्यादृशाभिः पुराणैश्च न कृतः
ब्रह्मादिभिर्देवैः कश्यपवशिष्ठादिभिर्ऋषिभिरपि नैव कृतः आधुनिका ये सज्जनास्तेऽपि

संभं
११

तयोर्भेदं नैवं कुर्वन्ति वयमपि नैव कर्मः ये मूर्खा भगवतोस्तयोर्भेदं कुर्वन्ति ते स्वराक्ष
सजन्मानः पापकर्माणि च देवालमृगाश्च शिवकेशवयोर्भेदं कुर्वाणास्ते पापाः कीदृशा
भवंति नरकरूपं महामंदिरं आरोहुं शिवरूपं योर्भेदरूपां सोपानपरंपरं रचयन्ति
इति त्वं जानीहि हे नाथ इदं किमुच्यते तयोरीश्वरयोर्मध्ये एकस्य भेदे कृतेऽपि अन्यत
मस्य सेवया ते भेदकाजनाः त्वर्गं प्रतिक्रियन्ति सर्वथा पिह्योरेव निंदा तु तैर्न क्रि
यते एकस्य निंदया किं भविष्यति देवाले यौवनमन्त्रे भ्रंतात्वमसि तो भगवंतो कीदृशौ
स्तः त्वं जानासि एकस्य भेदं श्रुत्वाऽपि उभावपि संतुष्टौ जाय

उक्तः
११

येते एकस्य निंदोक्तत्वाऽन्यस्य भक्तिः कृता चेदपि उभावेव विरुध्यते अत्र प्रमाणं तु तयो
रेव भगवतो वाक्ये शृणु यथा रूपं पुराणे भगवान् विष्णुः स्वयं हि वैश्वोभूत्वा शिवनिंदोक्त
रोतियः स नरो नरकं याति यावच्चंद्रदिवाकरो ९ यावत्कालं पर्यंतं चंद्रसूर्ययोर्गतिः स्थिति
र्वालोके वर्तते तावत्कालं पर्यंतं नरकं याति गच्छति इत्यर्थः इतरस्य च इति तथा च स्कंदपुरा
णे प्राहुर्भगवान् महाशिवः स्वयं पाशुपतो भूत्वा विष्णोर्निंदोक्तरोतियः कल्पकोटि सहस्राणि
शौरवं नरकं व्रजेत् १० यत्तदोर्नित्यसंबन्धः इति न्यायात् स नर इति शेषः पाशुपतो भूत्वा
शैवो भूत्वा इत्यर्थः व्रजेत् गच्छेदित्यर्थः इहापि शेषस्य च इति हे पूर्णचंद्रवदने प्रियतमे

संभं

१२

प्रियतमे अतः कारणात् भगवतो रत्नयो रुरि रुरयो र्भेदबुद्धिस्तु कदापि न कर्तव्या वयं
तुल्यकरूपावेव तौ भवत इति मत्पामहे तथा व हरिवंशे भगवान् मार्कण्डेयनामा मुनि
राह यो वै विष्णुः सर्वैरुद्धो यो रुद्रः स पितामह इति ॥ शिवः पितामहो वस्त्राश्च र्थस्तस्य
सृष्टव एवं स कस्वरूपयोस्तयोर्भेदं तु पामराः किं मूलं गृहीत्वा कुर्वन्ति तद्वयं नैव विमः
एते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्त्रयोपि स कस्वरूपा एव भवन्ति सृष्टिस्थितिप्रलयार्थं समायया
तिस्मो मूर्तीर्धत्वा तिष्ठन्ति तस्मात्सकीयया इच्छया गुरोराज्ञया वा ह्योर्मध्ये एको देवः सेव्यः इ
ह लोके परलोके च शुभमिच्छतो जनानां हृदये विद्युर्वा शिवो वा यः ऊढिति उपस्थितः तस्यैव स्मर

उक्तः

१२

गोन सर्वेष्टसिद्धिरिति अलं बहुना ग्रंथविस्तरेण भोत्सामिन् श्रीमन्नरणाप्रसादजन्यं ममा
पि कविता सामर्थ्यं पञ्चश्लोकपर्यन्तं द्रष्टव्यं आषण्मासमिमां धीमात्सामिन् यः संपठिष्यति
स संस्कृतगिरौ वक्ता भवेद्देवगुरुपमः १ संवादमावयोर्दृष्ट्वा यस्तस्याश्चास्य तत्परः कीव स
वस विज्ञेयः स्त्रीसुखाज्ञानविक्रवः २ अहं वारं वारं वदयितुं भवदीयं व मनसा भजे मूर्द्धावाणि
अरणा कमलद्वंद्वममलं ममाज्ञानं येनांधतमससमं निर्जरगिरां ब्रजे हस्तौ स्त्रीवत्विष इव निर
स्तंगुरुतरं ३ न मे कश्चिद्देवो भवद्दपरश्चास्ते सुगतिदो न वामेधादाता गुरु पि जगत्सु त्रिषु प
ते परं त्वामेवाहं मतिदगतिदं वेमि परमं नमः कुर्वन्तस्मात्पुनरपि भवत्यादकमलं ४ श्रीमदं

संमं
१३

षिसरोजस्यरसाद्याहनलोलुपा भ्रमरीखलुभूर्योसंत्वामिन्जन्मनिजन्मनि ५ यथाशोभो
पृथ्वीधरवरकिशोरीस्थिरतरायथाविहोलक्ष्मीः सवितरियथाकोतिरचला सुरेंद्रपीडाणी
जनसृजिसरस्वत्यभिरतातथामयासक्तान्वमपिभवहेमेप्रियतमे ६ इयंभूमिर्यावदि
लसतिविलोकःकुलललललफणाद्यैस्तडपरिसमुद्राश्चगिरयः गतिर्याविलोकेरविरज
निजान्योरभिजनप्रवृद्धितावन्नेसततमिहभूयात्सुवदने ७ तववरंगिरुहोहरताहृद्यं
वितरताडूरिरंगमनोरथान् तुहिनशैलजलालयबालिकेप्रियतमेभवतांभवतीमुदे ८
अथायमत्रविवेकः श्रुतानिनामान्यलिखंकिंयंतिदृष्टानिपृष्टानिवशिष्टमुखात् प्रथ

गुरु
१३

एकेवुद्धिमतेतिबोध्यंशाकादिकाख्येनतुमत्कृतानि ९ अपिच परंप्रयात्यामुपहास्य
तामहंविदोहियद्यप्यतिमंदसंविदां कमेखलत्वेकनिबंधनं--तथाप्यकार्षेप्रमदामु
देमुदा १० किंच यद्यप्यत्रमतिप्रदाहिवहुशोग्रंथाः कवीलैः कृताविद्यंतेत्यभियायथा
मतिताप्येषप्रणीतोमया आदृश्यान्त--मायतमिदंनास्मिन्किमुडीयते पक्षी
धुडतरः स्वशक्तिमपिवैलघ्नीमनुल्लंघयन् ११ कृतिर्मदीयायदिकोविदानां हृद्यात्
दाडुह्यतुकाममत्तः सतांमताशीतकृतोहिकांतिंविहृध्यराहुः किमधःकरोति १२
अन्यच्च नसंतिपतः कितेभूमिमण्डलेपरापकारप्रवर्णौकचेतसः परोपकारप्रसितैक

संमं
१४

मानसा भवन्ति ते वै विरलास्तु केवलं १३ किंतु परिहृतपरजनदोषा भवन्ति सत्कीर्तिशा-
लिनः सुजनाः प्रकटीकृतान्यदोषा दुर्कीर्तिमुपेत्य नश्यति १४ किंच सद्यश्च उल्लसितो यो
जगति स जनो ब्रजति जगदीशपदं दुर्यशसामलिनीयः स तुलभते शमनशासनतां १५
अपरंच यदि ह भवेद्बुद्धतमं लेयंतु ह वरणासरो ज्ञानां यत्ति ह दोषपरीतं ममेव दे-
वानां प्रियस्य १६ यतश्च विद्वांस एव हि विदंति विदं प्रयासमानं दकान्न न निवासि-
न एव नान्ये व्याधूतमूलकदलाश्च निलैः कदल्यः खेदं विदंति न हि बालतृणानि लोके
१७ अपि हि भवत्यदृक्पांशुधाः समधिगम्य भोभावुका मया कृतमिदं न तु स्वमति

उक्तः
१४

तत्त्वतः केवलं भवन्त इव शोधने खलु भवन्त्यलेनेतरे ह्यमुष्य भवद्दुष्टयो मम सहायकाः
सैव ततः १८ पर्यालोच्य ववांसि मानसदृशा संदेहदेहोद्भवद्विदुः संदोहविदारणा प्रभुत-
राण्यश्रान्तमेवामया विदुस्तत्र मवृंदमौलिमुकुटभ्राजत्यहं भो ह ह श्रीभदोजिपदादिदी-
क्षितसतामुत्पादितामंजरी १९ अभूद्धीमन्ना रायणाचरणशोभाज्जमधुपोधुरीणोधीरा-
णामधिधरणि वैयासकिरिव जनायस्य ~~क्षी~~ क्षीतामधुरतरंगीभिः सुनितरांजितांतः प-
द्विद्विदुः सखलु मकरंदाभिधसुधीः २० तस्य स्थिता धर्मपत्नी पतिधर्मरता सदा गंगा
वन्निषु लोकेषु गंगादेवीति विश्रुता २१ ततस्तस्यांचयः पुत्रा जज्ञिरे प्राथिता भुवि ज्येष्ठो

संमं

१५

लीलाधरोधीरोधोरेयश्चंद्रसोकरे २२ वैद्यदेवज्ञानुंनुश्चापरश्चंद्रशेखरः बलवतोच
तावेववसूनांभोगिनोपितुः २३ तयोःकनीयान्जनुषाकवीनांशिरोमणिः श्रीशिवश
र्मनामा इयंकृतित्तस्यहिन्तनस्यकवेः कवीनांतनुतात्प्रमोदान् २४ पृथ्वीनारायणा
शतेजगत्स्यातनामार्कधामाकामानामाकरधिवरिपो योनितांतंरुतांतः आसीत्तामा
दिभिरहरहोराजमानोवनीभृदध्योथास्याप्यभिजनमणीपुत्रपौत्रौक्रमेण २५ रूपैरुपा
स्यः सकरंददानैर्दानैरभूद्विकृतकर्णकीर्तिः श्रीमांस्त्रिलोकीविततप्रतापः प्रतापतिं
रुः क्षितिपालसिंहः २६ स्फूर्जद्दीर्घाभिमानोत्कटविकटभयविष्ठभूयिष्ठविदिष्टकक्षतो

उक्तः

१५

मानिरद्विदिडिवरणावहादूरसाहोनरेन्द्रः नैपालेनल्पकल्पदुमइतिसततंयावकैः स्त
यमानोदेशेवर्तिततत्समधिगतदृहजीविकः पत्न्यरूपाः २७ श्रीमत्कृष्णपदारविंद
मकरंदाल्लादनानंदितोगंगेयोनिजयासुबुद्धिभुजयासयोववयस्वयं एनोसंस्कृतमं
जरीगुरुमुखप्रोक्षामवाणीलतासदोधस्तवकादवेदयदरंदामोदरेसादरं २८
कालापकम् यावन्निष्ठंतिभूलोके श्रीमद्भागवतादयः याथात्यकाशतांतावच्चैषा
संस्कृतमंजरी २९ निधिविधुतनयितुप्राचिते श्रीशकेदे शिवभुवउपकले दुग्धविप्रो
घहंतुः गगनविषयवधुः क्षमाचितग्रंथमाना सुपुरिविरचितेयंमंजरीसंस्कृतानाम्

संमै १६ इति श्रीमदस्वर्णपण्डितमण्डलाग्रणी श्रीमद्भूतकोशिकवंशावतंसमकरंदसूरिसुतशि
वशर्मशर्मकृतसंस्कृतमंजयां दयितयोः संवादे सांसारिकव्यवहारसंग्रहे तृतीयं कुसुमं
• अथ अस्मात्तमहेशीत् • नृसिंहप्रसन्नोक्त
स्वस्ति श्रीमद्विरंचवद्वनोद्धमद्वेदपारावारोत्तीर्णविद्यादीपान्तरावाप्तविविधवस्त्राद्यवसु
संवृतवराकविशारदश्रीविद्याकरशर्मवीरविद्वद्गर्ववंदितांघ्रियुगलस्य पुत्तकमिदममृ
नंद तावें घालिखितं मदे वसुभुजरत्नकलिते सिते आषाढे दशम्यां मिति शुभम्